

**ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“
ПЕДАГОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ПСИХОЛОГИЯ“**

Биляна Валериева Гинина

**Ситуативно-делово общуване с възрастния
и привързаност при децата
от една до тригодишна възраст**

АВТОРЕФЕРАТ

**НА ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД
ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНА И НАУЧНА СТЕПЕН *ДОКТОР***

**ОБЛАСТ НА ВИСШЕ ОБРАЗОВАНИЕ: 3. *СОЦИАЛНИ, СТОПАНСКИ И ПРАВНИ НАУКИ*
ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ: 3.2. *ПСИХОЛОГИЯ*
ДОКТОРСКА ПРОГРАМА: *ПЕДАГОГИЧЕСКА И ВЪЗРАСТОВА ПСИХОЛОГИЯ***

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ: ДОЦ. Д-Р КИРИЛКА СИМЕОНОВА ТАГАРЕВА

ПЛОВДИВ

2016

Резюме

Дисертационният труд е с обем 172 страници и се състои от увод, три глави, заключение, приноси, списък на използваната литература и приложения. Първа глава представя теоретичен анализ на изследвания проблем в четири параграфа. Втора глава представя организацията на емпиричното изследване. Трета глава представя резултати, анализ на резултатите, обяснение и обсъждане на резултатите от изследването. Списъкът на използваната литература включва 147 броя източници на български, руски, английски и испански език. Приложенията са поместени в отделно книжно тяло. Дисертацията съдържа 15 броя таблици, 28 броя диаграми и една фигура. Номерата на включените в автореферата таблици, диаграми и фигури съвпадат с тези на дисертационния труд.

Докторантурата е проведена в катедра „Психология“ на Педагогическия факултет към Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“. Дисертационното изследване е проведено с деца от семейства в градовете София, Пловдив и Монтана и с деца, отглеждани в пет институции – домове за медико-социални грижи за деца (ДМСГД) в градовете: София, Пловдив, Пазарджик, Ветрен и Кърджали.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита от научно звено, включващо преподаватели от катедра „Психология“ на Педагогическия факултет към Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, състояло се на 22.03.2016 г.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 15.06.2016 г. от 12:00 часа в 222 конферентна зала в Нова сграда (Сграда 4) на ПУ, бул. „България“ №236 пред научно жури в състав: проф. д.п.н. Румен Стаматов, проф. д-р Борис Минчев, проф. д-р Румяна Божинова, доц. д-р Кирилка Тагарева, доц. д-р Лидия Василева, назначено от Ректора на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

Материалите по защитата са на разположение на заинтересованите в катедра „Психология“. Авторефератът е публикуван в сайта за развитие на академичния състав на университета.

Автор: Биляна Гинина

Заглавие: Ситуативно-делово общуване с възрастния и привързаност при децата от една до тригодишна възраст

Университетско издателство „Паисий Хилендарски“

Увод

Настоящият дисертационен проект е посветен на две важни сфери в личностното и психо-социалното развитие на детето от една до тригодишна възраст – общуването с възрастния и привързаността.

В настоящата разработка общуването с възрастния и привързаността се разглеждат в контекста на концепцията за общуването (Лисина, 1986, 2009 и др.). Общуването е взаимодействие между личности; взаимодействие, което е насочено към съгласуване и обединяване на усилията на партньорите с цел изграждане на отношения и постигане на общ резултат. Към общия резултат от взаимодействието се отнася привързаността. Тя е устойчива система от взаимоотношения, чието съдържание са афективно-личностните връзки между детето и близкия възрастен (Мещерякова, 1999). Съществуват множество изследвания върху емоционалното привързване в детството, но обикновено те имат констатиращ характер (Ainsworth, 1967 и др.). Парадигмата на М. Лисина, в която привързаността се разглежда като резултат от общуването, дава възможност за изследване с формиращ характер. Налице са и емпирични изследвания в това направление (Костадинова, 2014; Мухамедрахимов, 2001 и др.), но те се отнасят до кърмаческата възраст. Въпреки това специално експериментално изследване, изучаващо влиянието на общуването в неговата ситуативно-делова форма върху привързаността при децата от една до три години, липсва.

Проблемът е актуален и в практически план. От една страна у нас се извършва деинституционализация на децата от Домовете за медико-социални грижи за деца и много деца намират своите осиновители. От друга страна, поради емиграция, някои родители отиват да работят в чужбина и оставят своите походили деца на роднини. В тези случаи се налага формиране на нова връзка между детето и този, който ще полага основни грижи за него. Необходими са специални програми за формиране на комуникативното взаимодействие и отношенията на привързаност.

Актуалността на проблема и гореизложените предпоставки ни насочиха към организирането и провеждането на настоящото изследване.

Целта на дисертационния труд е да проучим и да установим в теоретичен и емпиричен план влиянието на ситуативно-деловото общуване с възрастните върху развитието на комуникацията и привързаността на децата от една до тригодишна възраст.

В първа глава е представен преглед и анализ на класически и съвременни проучвания на общуването и привързаността. Изведени са основните характеристики на ситуативно-деловото общуване между детето и възрастния. На теоретичен анализ са подложени водещи психологически модели, обясняващи привързаността. Освен това са открити специфичните особености в развитието на децата от социалните домове.

Втора глава съдържа постановката на емпиричното изследване. Формулирани са цел, предмет, обект, задачи и хипотези на изследването. Описани са използваните методи, експериментални ситуации за изследване на общуването и привързаността.

Трета глава представя резултатите и техния анализ. Първо са представени резултати и анализ от сравнително изследване на привързаността и общуването при деца, възпитавани в различни социални условия: в семейства и в домове за медико-социални грижи, а след това са изложени резултати и анализ от прилагане на коригиращата програма. Данните са представени в таблици и диаграми. Представено е обсъждане. Направени са обобщения и изводи за проверка на издигнатите хипотези.

В края на дисертационния труд са представени заключението и приносите на изследването.

Глава първа. Същност на общуването на детето с възрастния и привързаността в ранна детска възраст

Параграф 1. Общуване с възрастния в ранна детска възраст. Ситуативно-делово общуване с възрастния.

1.1. Определение на понятието общуване с възрастния в ранна възраст. В настоящия параграф представяме подходи и теории за изучаване на взаимодействието между детето и възрастните, които поставят акцент върху психологическите аспекти на общуването в ранния онтогенезис. Анализираме идеи в психоаналитичното направление (Фройд, 1993; Бренър, 1993, Димитров, 2001 и др.), в културно-историческата концепция за психическото развитие (Выготски, 1984 и др.) и в концепцията на общуването (Лисина, 1986, 2009 и др.).

В настоящия труд се придържаме към разбирането за общуването в парадигмата на М. Лисина и приемаме като работно определение дефиницията: *„общуването е „взаимодействие между двама или повече души, насочено към съгласуване и обединяване на техните усилия с цел установяване на отношения и достигане на общ резултат“* (Лисина, 2009, стр. 25). Общуването е такова взаимодействие между хората, при което всеки участник е активен, изявява се като субект, адресира се към личността на друг човек, изразява отношение и възприема отношение.

1.2. Развитие на общуването с възрастния. Видове общуване. Развитие на общуването през ранното детство се реализира в две форми на общуване между детето и възрастния (Лисина, 2009; Тагарева, 2007 и др.). Ситуативно-личностното общуване (СЛЮ) удовлетворява потребност от доброжелателно внимание и ласка и доминира през първото полугодие от живота на детето. *Ситуативно-деловото общуване с възрастния (СДО)* е характерно за деца от шестмесечна до към тригодишна възраст. То удовлетворява главно потребността на детето от сътрудничество с възрастния. Водещ мотив за общуване е деловият, а основни средства за общуване са предметно-действените. От гледна точка на операционално-техническата страна в развитието на СДО се разграничават две фази: довербална (от 6 месеца до 2 години) и вербална (след 2 години). В края на ранната възраст при някои деца се развива извънситуативно-познавателното общуване (*ИПО*), удовлетворяващо потребността от уважение от страна на възрастния.

1.3. Влияние на общуването с възрастния върху нивото на комуникативната дейност на детето. Редица научни изследвания в чужбина (Лисина, 2009; Дубровина и Рузская, 1990; Мухамедрахимов, 2001 и др.) и у нас (Костадинова, 2006, 2014; Тагарева, 2007 и др.) доказват, че общуването на детето с възрастния оказва положително влияние върху нивото на развитие на комуникативната дейност на децата. Подобряват се характеристиките на СЛЮ и СДО: нараства инициативността на децата, те овладяват умения за инициативност и активност в процеса на общуване и др.

Параграф 2. Отношения на привързаност в ранна детска възраст

2.1. Определение на понятието привързаност. В психологията на развитието са правени различни опити за дефиниране на привързаността. От позицията на *концепцията за общуването* (Лисина, 1986; Мещерякова, 1991 и др.) привързаността се отнася към общия резултат от общуване. Привързаността е връзка между личности. Открояват се два плана:

1. Външен план: привързаността се характеризира като стабилна система от взаимоотношения, чиято основна характеристика е тяхната устойчивост.
2. Съдържателен, вътрешен план: съвкупност от афективно-личностни връзки.

В настоящия проект приемаме като работно определение следната формулировка: *привързаността е устойчивата и стабилна система от афективно-личностни връзки между детето и близкия възрастен.*

2.2. Психологически модели за изучаване и обяснение на привързаността.

Представени са някои модели за изучаване и обяснение на привързаността в ранна детска възраст, обслужващи целите и контекста на дисертационното изследване в рамките на *психоаналитичните теории* на З. Фройд (1964, 1993), Анна Фройд (1999), R. Spitz (1946), Д. Уиникът (1992, 2008), М. Mahler (1975) и др. и в *теорията за научаването*, в частност разбиранията на Dollard & Miller (1950). В дисертационния труд се ръководим от два модела в светлината на психологията на развитието: моделът на Дж. Боулби и моделът на М. Лисина. Общото между тях е, че акцентират върху мотивационно-потребностната страна на детската личност.

Представяме *историята на теорията за привързаността* в няколко етапа: *предистория*; *класически етап на създаване*: Дж. Боулби, който привежда доводи в полза на еволюционната основа на емоционалното привързване в трилогията си „Привързване и загуба“ (1969, 1973, 1980) и М. Ейнсуърт, която провежда първото изследване за привързаността в Уганда (Ainsworth, 1967). Тя създава първия метод за изследване на привързаността в ранното детство – процедурата „Непозната ситуация“ и в резултат от него – първата класификация на привързаността (Ainsworth, 1978); *лабораторен и клиничен етап на развитие*, свързан с откриването на дезорганизираните форми на привързване (Radke-Yarrow et al., 1985; Main & Solomon, 1986, 1990) и създаването на инструменти за изследване на привързаността след кърмаческа възраст – „Интервю с възрастен за изследване на привързаността“ (AAI: Adult Attachment Interview) на George, Kaplan & Main (1984); *етап на утвърждаване и обединяване на теории* и *етап на усъвършенстване на теорията за привързаността и разширяване на обяснителния ѝ обхват*. Теорията за привързаността се усъвършенства в областта на интервенциите; търсят се неизследвани ниши и се прилагат интегративни подходи (напр. Atkinson & Goldberg, 2004; Grossmann, Grossmann, & Waters, 2005; Barrett, 2006). В последните години се наблюдават опити за разширяване на обяснителния обхват на теорията за привързаността: тя се тълкува в контекста на други концепции или те търсят място в нейната рамка (напр. Kirkpatrick, 2004; Mikulincer & Goodman, 2006).

Анализирани са **основни положения в теорията на привързаността**: системата на привързване, чувствителност на майката към детето, вътрешни работни модели на привързаността и изследователското поведение на детето, което се съотнася към привързаността като тезис и антитезис (Bowlby, 1988).

2.3. Понятието „качество на детската привързаност“. Видове привързаност. Ainsworth (1978) и колегите ѝ откриват *три типа организирано привързване*: тип В – надеждна безопасна привързаност, тип А – ненадеждна привързаност от отбягващ тип и Тип С – ненадеждна амбивалентна привързаност от тревожно-съпротивляващ се тип.

2.3.1. Привързаността в концепцията за общуването. Корницка (1973) доказва експериментално, че удовлетворяването на потребността от общуване и процесът на реалното взаимодействие с възрастния обуславят в голяма степен формирането на привързаност към този човек, когато *съдържанието на взаимодействието е адекватно на нивото на развитие на комуникативната потребност на детето.*

В контекста на общуването и отношенията между възрастния и детето (Лисина, 2009; Мещерякова, 1991; Авдеева, Хаймовская, 2003 и др.) привързаността възниква в контекста на СЛЮ между кърмачето и възрастния. Тя е най-важното психологическо новообразуване, което се появява към шестмесечна възраст от живота на детето, в

края на етапа на СЛЮ. Психологическият механизъм на влиянието на общуването върху формирането на привързаността е свързан с удовлетворяване на адекватното ниво на развитие на комуникативната потребност, което детето е достигнало.

2.3.2. Привързаността в българската психология. Изучаването на привързаността у нас се реализира в светлината на различни научни психологически направления и с различна тематична насоченост: в контекста на теорията на Боулби (Стаматов, 1998; Чаушев, 2014 и др.); Кр. Костадинова (2005; 2014) – в областта на психическата депривация и деинституционализацията; К. Тагарева – в контекста на изучаване взаимовръзката „майка-дете“ и общуването (2007), в светлината на образователната сфера (2012) и от гледна точка на родителските отношения (2014); В. Матанова (2014) и др. изучават привързаността в нейния клиничен аспект и др. Като цяло у нас интересът към изучаването на привързаността на детето към възрастния нараства.

2.3.3. Фактори за възникване и развитие на привързаността. Теоретичният анализ на направените до момента открития ни фокусира върху следните променливи:

1) Характеристики на кърмачето: темпераментова индивидуалност, емоционална отзивчивост (реактивност) и доброкачественост на вписването (goodness of fit) (Thompson et al., 2003 и др.); полови различия в привързаността (Egeland & Farber, 1984).

2) Характеристики на този, който се грижи за детето.

3) Интеракцията в диадата близък възрастен-кърмаче.

4) Житейските условия на отглеждане (Egeland & Farber, 1984; Thompson et al., 2003 и др.): малтретиране и стресови житейски събития; условия на съжителство за този, който полага основни грижи за детето; културни вярвания и ценности.

Параграф 3. Диагностика на привързаността и общуването с възрастния в ранна детска възраст.

3.1. Характеристика на развитието на детето през ранното детство. Яслената възраст (1-3 г.), на която е посветена нашата работа, е период на бурен растеж и развитие. Разгледани са постижения в развитието, характерни за този период: във физическото, когнитивното, комуникативното, езиковото и емоционалното развитие.

3.2. Диагностика в ранна детска възраст. Разгледани са методът за диагностика на психичното развитие на А. Gesell, методиката за психологическа диагностика на ранното детство на Манова-Томова (1974) и др. методики.

3.3. Диагностика на общуването с възрастните. В настоящата работа ние следваме критериите, параметрите и показателите за диагностика на общуването, които са разработени в концепцията на Лисина (Лисина, 2009; Дубровина и Рузская, 1990 и др.) и адаптирани у нас (Тагарева, 2007, „Проблеми на...“; Костадинова, 2014 и др.). В основата на диагностиката е участието на децата в диагностически процедури с различен тип комуникативна активност от страна на възрастния и задоволяващи различни мотиви за общуване на децата. Основни показатели и параметри на общуването са: 1) ориентировъчно-изследователски действия; 2) комуникативни действия (репертоар и численост); 3) емоции (положителни, отрицателни, амбивалентни); 4) безразличия; 5) предпочитана форма на общуване. За всяка форма на общуване са определени специфически показатели.

3.4. Диагностика на привързаността в ранното детство. Представяме различни подходи, сред които т. нар. Q-sort процедури като Attachment Q-sort или AQS (Waters, 1995; Waters и Deane, 1985), дневниците на привързаността като Родителският дневник на привързаността (Parent Attachment Diary) на Stovall и Dozier (2000) и др. *Методите, използващи парадигмата „раздяла-повторна среща“*, дават възможност

да се анализира привързването в условията на лек до умерен стрес, като най-често използвана методика в тази категория е Процедурата „Непозната ситуация“ (Strange Situation Procedure) (Ainsworth & Bell, 1970). **Методът за изучаване на афективно-личностни връзки на Мещерякова (1991) е разработен за кърмаческата възраст.** Той включва участие на децата в 2 *емоциогенни ситуации*: положителна и отрицателна. Основни критерии и показатели за оценка са отношението към близкия възрастен и отношението към предмета. За всеки от тях се проследяват 3 категории в поведението: 1) ориентируващо-изследователски; 2) емоционален; 3) инициативен компонент.

Параграф 4. Специфични особености на развитието на общуването с възрастния и привързаността на децата от ранна възраст.

4.1. Развитие на децата в условия на домовете за медико-социални грижи за деца. Множество изследвания потвърждават, че при децата, израстващи в институции, рискови са различни сфери на функционирането, вкл. физическото, социално-емоционалното и когнитивното развитие (Bakermans-Kranenburg et al., 2011). Към това се добавят специфични особености в комуникативното, личностното и други страни на развитие (Дубровина и Рузская, 1990; Маринова, 1999; Костадинова, 2008 и др.).

4.2. Смушения в общуването с възрастните. В институциите потребността от общуване възниква по-късно, а комплексът на оживление на кърмачето е слабо изразен, заражда се трудно, протича вяло и е непълен. развитието на общуването изостава по отношение на инициативността и средствата за общуване (Костадинова, 2006). Налице са специфики в развитието на общуването при децата от шест до дванадесет месеца (Тагарева, 2007, 2013): бедност на репертоара от комуникативни действия; ниска численост на използваните комуникативни действия; отсъствие или слабо изразена инициативност; неумение да се развива комуникативната ситуация; забавяне в овладяването на СДО. Галигузова, Гуськова и др. (1990) обобщават, че през ясената възраст разликата в общуването с възрастния между децата от семейства и децата от институции се увеличава: извън семейството развитието на общуването изостава.

4.3. Смушения в привързването. Разстройствата на привързаността са централни в литературата за ефектите на институционализацията в продължение на повече от 50 г. и за тях до момента са измислени твърде малко ефективни решения, което гарантира тяхната актуалност не само днес, но и в бъдеще (Zeanah et al., 2005).

В първите изследвания на привързаността в институции се допуска, че кърмачетата, оставени в група за резидентна грижа с *множество възрастни*, които се грижат за тях, развиват избирателни привързвания с този, който ги гледа (Stevens, 1975; Dontas, Maratos, Fafoutis, & Kargeli, 1985, по Bakermans-Kranenburg et al., 2011). На практика обаче честата смяна на много и различни възрастни в грижата за детето възпрепятства формирането на афективно-личностни връзки (Костадинова, 2014 и др.). В условията на резидентна грижа се установяват особености на привързаността с негативен характер, като например необичайни, атипични ненадеждни модели на привързване (Chisholm, 1998, по Zeanah, 2005) и др.

4.3.1. Дезорганизирано привързване. Radke-Yarrow et al. (1985), а по-късно и Main & Solomon (1986, 1990) установяват съществуването на разнородни форми на поведение, водещи до неуспех в изграждането на организирано привързване (Atkinson & Goldberg, 2004). Обща характеристика на тези поведенчески прояви е отсъствието на цел, намерение или обяснение. Те се обединяват в т. нар. дезорганизирано или дезориентирано привързване (тип D).

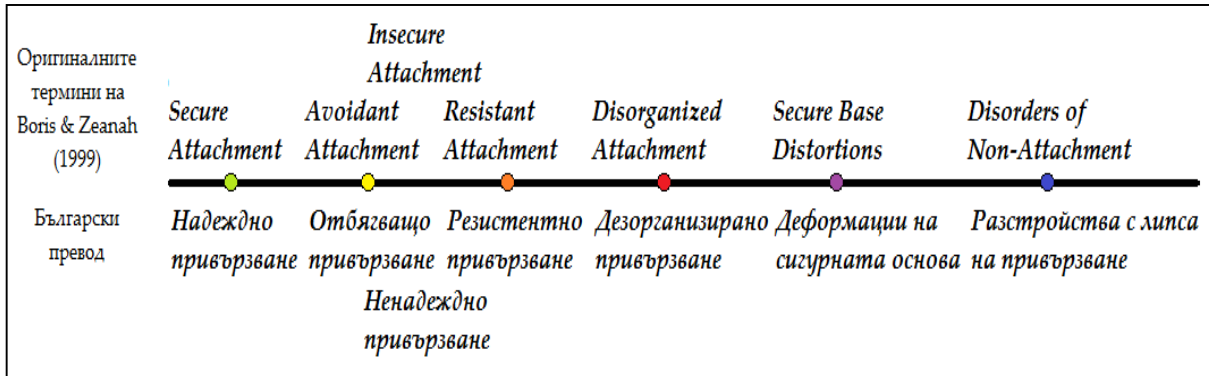
4.3.2. Разстройства на привързаността. Съществува група отклонения от нормативното развитие, които се обособяват в отделна категория – разстройства на

привързаността, отбелязани в *Американския класификатор DSM-V и Международния класификатор на болестите МКБ-10 (2003)*.

4.4. Оценка и разграничаване на смущенията в привързването.

Boris и Zeanah (1999) предлагат с цел улесняване на диагностиката да се концептуализира спектър от смущенията в привързаността. Тук е предложен наш, български превод на техния спектър, изобразен и графично (вж. Фиг. 1).

Фигура 1. Спектър на смущенията (*Spectrum of disturbance*) на Boris & Zeanah (1999)

До момента са изследвани следните видове привързване: организирани модели на привързване – надеждно и ненадеждно (отбягващо и резистентно) привързване (Ainsworth, 1978); дезорганизиран модел на привързване (Radke-Yarrow et al., 1985; Main & Solomon, 1986, 1990); смущения на привързването: непривързано, разстроено и нарушено привързване (Zeanah, 1996); разстройства на привързаността – от инхибиран и дезинхибиран тип (DSM-V, 2013; МКБ-10, 2003).

4.5. Подходи за корекция и терапия на смущенията и разстройствата в привързаността. Формирането на надеждно привързване е водеща цел на всички интервенции за привързаността. Съществуват няколко подхода:

1) **Интервенциите, основаващи се на привързаността**, са насочени към малки деца в контекста на терапия за родител и кърмаче с ненадеждно привързване (O'Connor & Zeanah, 2003). При **домашната интервенция (Residential Intervention)**, препоръчана от James (1989), детето живее в среда, благоприятна за терапевтиране на родителите (Wilson, 2001), които се учат на адаптивни родителски техники. Сред осиновителите на деца особено актуални са т. нар. **групи за подкрепа (support groups)**. В тази категория влиза и т. нар. „**облекчаваща грижа**“ (*respite care*) – рутинен етап в планирането на лечение и начин за оказване на подкрепа за семейството. В тази група влизат още **социално-когнитивните подходи** за лечение на деца, отхвърляни от връстниците им (напр. Lochman, Coie, Underwood, & Terry, 1993, по O'Connor & Zeanah, 2003).

2) **Алтернативните интервенции** са с недоказана ефективност. Най-разпространената техника в тази група е т. нар. **холдинг терапия (holding therapy)**. Тя се състои във физическото „задържане“ (holding) за освобождаване на гнева, насочено към пресъздаването на цикъла на привързване между детето и възрастния.

3) **Комуникативните подходи** за лечение на смущенията в привързаността са характерни за културно-дейността психологическа традиция. Те са насочени към деца в кърмаческа възраст, които се възпитават в институции, и включват интензивни сесии на ситуативно-лично общуване (Мещерякова, 1991; Мухамедрахимов, 2001 и др.).

Втора глава. Постановка на емпиричното изследване на ситуативно-деловото общуване с възрастния и привързаността

2.1. Цел на изследването. Целта на емпиричното изследване в настоящия дисертационен проект е да се изучи влиянието на ситуативно-деловото общуване с възрастните върху развитието на комуникацията и привързаността на децата от една до тригодишна възраст.

2.2. Задачи на изследването:

1. Да се изследва и да се определи областта от психологическите показатели на задръжките и отклоненията в развитието на общуването и привързаността при децата, възпитавани в институции.
2. Да се разработи модел и да се проведат коригиращи занимания с децата, насочени към подобряване на комуникативното ниво на развитие и изменение на отношенията на привързаност.
3. Да се анализира ролята на общуването с възрастния в развитието на комуникативната дейност и на отношенията на привързаност на децата.

2.3. Хипотези на емпиричното изследване

1. Хипотеза 1. Предполага се, че съществуват *специфични особености* в развитието на комуникативната дейност и привързаността при децата от институции. Предполага се, че ще се проявяват разлики в нивото на развитие на комуникацията и привързаността между децата с институционална и семейна грижа.

- Допуска се, че ще се проявят разлики между популациите на децата от семейства и от институции в *развитието на комуникативната дейност* в полза на групата на децата от семействата. Очакваме, че децата от семействата ще показват по-високо ниво на развитие на комуникативните действия с възрастния, по-високи нива на ориентировъчни и изследователски действия, на положителни емоции, а при децата от институции нивата на отрицателните емоции, апатия и безразличие ще са по-високи. Допускаме, че за децата от семействата, основни форми на общуване ще са ситуативно-деловото и извънситуативно-познавателното общуване, а за децата от институции: ситуативно-личностното и ситуативно-деловото.

- Допуска се, че ще се проявят разлики между популациите на децата от семейства и от институции в тяхната проява на *привързаността* в полза на групата на децата от семействата. Очакваме, че децата от семействата ще демонстрират по-често търсене на близост и контакт с близкия възрастен и ще са с по-силно изразени изследователска дейност и положителни емоции, а децата от институциите ще имат по-високи нива по показатели като негативни емоции, амбивалентност и безразличия. Допускаме, че за децата от семействата ще са характерни трайни и дълбоки отношения на привързаност, докато децата от социалните домове ще демонстрират слабо развити и недобре диференцирани отношения на привързаност.

2. Хипотеза 2. Предполага се, че ситуативно-деловото общуване с възрастния ще има *положително въздействие* върху развитието на комуникацията на децата и върху изграждането и развитието на отношения на привързаност при децата от институции.

- Допуска се, че общуването с възрастния ще доведе до повишаване на нивото на развитие на *комуникативната дейност* при децата от социалните домове. В това отношение се допуска, че в края на изследването ще се проявят разлики между популациите на две групи деца от институции в полза на децата, с които е провеждана формираща програма по интензивно ситуативно-делово общуване, като в началото такива разлики между групите не очакваме да има. Очакваме, че при децата, които интензивно са общували с възрастния, ще се увеличат комуникативните действия,

ориентировъчните и изследователските действия, както и положителните емоции, а ще намалееят негативните емоции, проявите на амбивалентност и безразличия. Очакваме, че децата, имащи предпочитания към ситуативно-лично общуване в началото на експеримента, в края на програмата ще демонстрират ситуативно-делово общуване с възрастния.

- Допуска се, че общуването с възрастния ще доведе до образуване и развитие на отношения на *привързаност* при децата от социалните домове. В това отношение се допуска, че в края на изследването ще се проявят разлики между популациите на децата от две групи от институциите в полза на децата от тази група, с които възрастният интензивно е общувал в ситуативно-делови стил, като в началото такива разлики не очакваме да има. В групата от деца, с които възрастният е общувал по-интензивно от обичайното, очакваме повишаване на количеството на действията, насочени към търсене на близост и контакт с възрастния, който интензивно взаимодейства с детето, засилване на собствената изследователска активност, на позитивните емоции и по-ярки емоционални връзки, като в същото време очакваме намаляване на негативните емоции, амбивалентността и безразличието. Като цяло очакваме, че слабото развитите и недобре диференцираните отношения на привързаност ще преминат в организирано-положително отношение към този възрастен, който предлага на детето ситуативно-делово общуване.

2.4. Обект на емпиричното изследване. Изследователската извадка обхваща 36 деца на възраст от 1 до 3 г. От тях 12 се отглеждат в семейства от различни населени места в страната: Пловдив, София, Монтана. Останалите 24 деца се отглеждат в 5 институции в София, Ветрен, Пазарджик, Пловдив, Кърджали. В изследването са включени 22 възрастни: 12 майки на деца от семейства и 10 възрастни от домовете за медико-социални грижи – 1 психолог, 3 педагози, 2 лекари и 2 медицински сестри.

С децата са проведени общо 480 експериментални сесии. От тях контролните опити с деца от семействата са 48; контролните опити с децата от ДМСГД са 192, а коригиращите сесии с деца от ДМСГД са 240 занимания.

2.5. Предметът на емпиричното изследване включва:

- Комуникативната дейност на децата с възрастния.
- Отношения и поведения на привързаност на децата.

2.6. Дизайн на емпиричното изследване.

Първата задача от емпиричното изследване се решава в неговия първи етап: **констатиращо изследване (КИ)**. То включва сравнение на показателите на развитието на комуникацията и привързаността при деца, възпитавани в семейна среда, с развитието на тези показатели при децата от институции. В констатиращото изследване бяха включени 12 деца от семейства и 12 от социални домове. Средната възраст по време на изследването е 21 месеца.

Втората задача от изследването се решава на неговия втори етап: **формиращ експеримент (ФЕ)**. На 24 деца, възпитавани в институции, се оценява нивото на психическото развитие с методиката на В. Манова-Томова (1974). Децата се разделят на две паралелни групи по 12, като условно едната наричаме контролна (КГ), а другата – експериментална (ЕГ). Върху ЕГ упражняваме експериментално въздействие, а върху КГ – не. Диагностицираме нивото на развитие на комуникацията и нивото на развитие на отношенията на привързаност (*претест, първа серия на ФЕ*). Коригиращата програма се провежда с децата от ЕГ всеки ден или през ден в рамките на 20 минути, по 20 занятия индивидуално, с всяко дете. След провеждане на занятията се измерват нивата на развитие в комуникацията и отношенията на привързаност както в КГ, така и в ЕГ (*посттест, втора серия на ФЕ*).

Основни методи са: наблюдение, констатиращо изследване и формиращ експеримент.

2.7. Инструментите в настоящото изследване са следните:

1. Скала за оценка на психическото развитие на деца от раждането до тригодишна възраст (В. Манова-Томова).
2. Метод за изследване на ситуативно-деловото общуване на деца от една до тригодишна възраст (М. Лисина, А. Г. Рузская, Е. О. Смирнова, Л. Н. Галигузова, Т. В. Ермолова, С. Ю. Мещерякова).
3. Методика за определяне особеностите на афективно-личностните връзки с възрастния за деца от една до тригодишна възраст (авторска версия).

2.8. Представяне на инструментите.

Определяне на нивото на общото психично развитие на децата. Диагностиката на психическото развитие се провежда със скалата на В. Манова-Томова (1974).

Определяне нивото на развитие на комуникативната дейност. Диагностиката се провежда по методика, основана на парадигмата на М. Лисина (Смирнова, Галигузова, Ермолова и Мещерякова, 2002), българската версия е разработена от К. Тагарева („Проблеми на...“, 2007). Методиката е следната: детето участва в две експериментални проби с цел да се изяснят възможностите му да встъпва и да участва в общуване: „Избор“ и „Ситуативно-делово общуване“. В констатиращото изследване и във формиращия експеримент наричаме накратко етапа, в който определяме нивото на развитие на общуването с възрастния, „*Част I*“, а ситуациите, в които поставяме изследваното дете – *Първа експериментална ситуация „Избор“ (Епизод 1)* и *Втора експериментална ситуация: „Ситуативно-делово общуване“ (Епизод 2)*. Изследват се следните параметри:

1. Комуникативни действия с възрастния (КДВ);
2. Ориентировъчно-изследователски действия (ОИД);
3. Позитивни емоции (ПЕ);
4. Негативни емоции (НЕ);
5. Амбивалентни емоции (АЕ);
6. Безразличие, отвлечения и апатия (БОА).

Специфични показатели за ситуативно-деловото общуване: пълнота на овладяване на предметно-действени средства за общуване, чувствителност към оценката на възрастния (при похвала на действие или неговата забрана), умение да се действа по образец, умение да се сътрудничи с възрастния.

Определяне ниво на развитие на афективно-личностните връзки. Методиката за определяне особеностите на афективно-личностните връзки с възрастния за деца от 1 до 3 г. е авторска версия. Тя е изградена въз основа на: методика за определяне на особеностите на афективно-личностните връзки с възрастния за деца от раждането до едногодишна възраст на С. Ю. Мещерякова и българска версия на Кр. Маринова и Кр. Костадинова и е съобразена с особеностите на развитието на децата от една до тригодишна възраст. Основните параметри са: търсене на близост и контакт, изследователска активност, емоционален профил и безразличия.

Методиката поставя изследваното дете в две емоциогенни ситуации: радваща и плашеща. В констатиращото изследване и във формиращия експеримент наричаме накратко етапа, в който определяме нивото на развитие на афективно-личностните връзки на децата с възрастните, „*Част II*“, а ситуациите, в които поставяме изследваното дете – *Положителна емоциогенна ситуация: „Радващ предмет“ (Епизод 3)* и *Отрицателна емоциогенна ситуация: „Плашещ обект“ (Епизод 4)*. Продължителността на всяка проба е около 4 минути, но в случай, че детето заплаче,

при това с нарастваща интензивност, дори след като влезе близкият възрастен, пробата се прекратява. Изследват се следните **параметри**:

1. Търсене на близост и контакт с близкия възрастен (ТБКБВ);
2. Търсене на близост и контакт с експериментатора (ТБКЕ);
3. Изследователска активност (ИА);
4. Позитивни емоции (ПЕ);
5. Негативни емоции (НЕ);
6. Амбивалентни емоции (АЕ);
7. Емоционален профил (ЕП);
8. Безразличие, отвлечения и апатия (БОА).

В изследването отделяме търсене на близост и контакт с близкия възрастен и търсене на близост и контакт с експериментатора, защото позицията на експериментатора се сменя от началото до края на коригиращите занимания. Отношенията на детето с неговия близък възрастен във формиращия експеримент са контролирано условие.

2.9. Процедура на провеждане. Сеансите са насрочени към най-благоприятния период от бодрстването на децата: след сън и хранене. Всички контролни проби се провеждат с едно дете в два дни с промеждутък от време не по-малко от един час.

Регистрация на поведението на децата. В протокол се фиксира поведението на детето, насочено към възрастните, към играчките, към околния свят.

Обработка на данните. След като има протокол от поведението на детето, се съставя *индивидуална карта* на всяко дете. В тази индивидуална карта всяко действие на детето (от протокола за съответния епизод) се разнася по показателите. Отчита се количеството на видовете действия и тяхната численост. Данните от индивидуалните карти се обединяват в *групови карти*, в които фигурират данни за всички деца, участващи в дадената група в началното и крайното измерване. На база на груповите карти се извършват количествени и качествени сравнения в поведението на децата.

2.10. Математически и статистически методи за обработване на резултатите. Всяка категория на поведението се оценява с помощта на общ бал, отразяващ изразеността на този показател, разработен технологически в парадигмата на М. Лисина. Техниката позволява да се сравняват междугрупови и средногрупови данни и да се установяват статистически значими различия между групите. За оценка на станалите изменения в показателите ние ги изразяваме в проценти, приемайки за 100% значенията в претеста.

Статистически методи. За извършване на сравнение между независими извадки (групите в констатиращото изследване и групите във формиращия експеримент) беше избран **U-тестът на Mann-Whitney** (Калинов, 2001; Кентауиц и др., 2011).

След провеждането на претест и посттест се извършва вътрегрупово сравнение, т.е. сравнение на свързани измервания (Кентауиц и др., 2011). Използвани са **Критерият на знаците z** и **Знаково-ранговият тест на Wilcoxon (Wilcoxon's Signed Rank Test – WSRT)** (Калинов, 2001; Кентауиц и др., 2011; Пиръов и Цанев, 1973).

За целите на нашето изследване издигнахме и проверихме детайлни (частни) *нулеви и алтернативни хипотези* за всеки един изследван параметър, като сме ползвали *статистически тестове* за тяхната проверка. Изпълнихме тази процедура, за да извършим сравнителен анализ на нивата на развитие вътре във всяка група (анализ на свързани измервания) и за да съпоставим нивата на развитие в двете паралелни групи (анализ на независими извадки). При извършване на вътрегрупови сравнения са използвани нива на статистическа значимост $\alpha=0.05$ и $\alpha=0.01$, а при правене на междугрупови сравнения – $\alpha=0.05$.

2.11. Описание на коригиращите занятия

Процедура: Занятията се организират спрямо комуникативните потребности на детето. Конкретното съдържание на занятията с всяко дете отчита неговите индивидуални особености, ниво на развитие, предпочитания, настроения.

Описание на коригиращата програма по „Ситуативно-делово общуване с възрастния“

Фаза на емоционален контакт. Установяването на емоционален контакт с експериментатора се реализира в ситуация на съпреживяване по повод на събития с предмет. Четири са основните видове въздействия в емоционалния контакт: физическо съприкосновение, контакт на погледите, емоционални въздействия (усмивки към детето); речеви въздействия.

Фаза на ситуативно-деловия контакт. За развитие на ситуативно-деловия контакт са разработени четири игрови сюжета: „Да нахраним куклата“; „Да сложим куклата да спи“; „Да повозим Зайко на количка“; „Да си подаваме топката“. Всеки игрови сюжет се повтаря по няколко пъти. Максималната продължителност на занятието е 20 минути. Обобщено в ситуативно-деловия контакт основните видове въздействия са: делово предложение за сътрудничество (да поиграем заедно); изискване (трябва обезателно да нахраним куклата); редуване на действия (търкаляне на топка); поощрения и порицание на някои действия; демонстрация и показване на определени (игрови) действия с предметите.

Фаза на завършващия контакт. Целта на тази фаза е да успокои детето, да намали интензивността на емоциите, ако са по-силни така, че детето да премине спокойно към ежедневните по-нататъшни дейности от своя режим.

След всяко занятие експериментаторът попълва протокол, като в него отбелязва най-съществените изменения, отбелязани в комуникативната дейност и в привързването (инициативни актове и др., речеви средства). За всяко дете, включено в ЕГ, е воден **дневник за привързаността и общуването** с описателен характер (протоколи), които отразяват ключовите събития и напредъка, постигнат по време на всяка от терапевтичните срещи – в т.ч. нови думи, действия, физическа и социално-емоционална активност (от спонтанни усмивки и прегръдки до реакции при молби и забележки; успехи и неуспехи при опитите за организация на съвместна дейност от страна на експериментатора, резултатите от различни проби за повтаряне на действия по образец и др.).

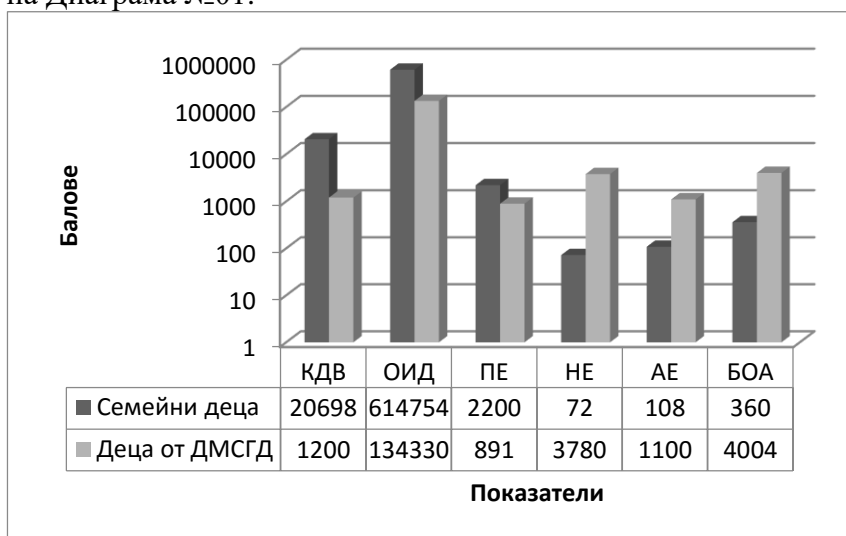
Трета глава. Анализ на резултатите от изследването. Обсъждане.

Параграф 1. Характеристика на нивото на развитие на комуникативната дейност с възрастния и привързаността при деца, възпитавани в семейства и в институции. Сравнителен анализ.

Първата ни задача в емпиричното изследване е свързана със съпоставяне на особеностите на комуникацията и привързаността в две групи деца: отглеждани в семейства и в затворени детски заведения.

3.1.1. Анализ на резултатите, получени при изучаване нивото на развитие на комуникативната дейност с възрастния

Обобщените данни от анализа на резултатите по основните показатели са представени на Диаграма №01.

Диаграма №01. Съпоставяне на показателите на нивото на развитие в общуването с възрастния при децата от семействата и от институциите (в условни балове)

Количественият анализ показва следното:

- Комуникативните действия с възрастния при семейните деца са съответно 262 броя и 79 вида (20698 действия в условен бал) за семейните деца срещу 75 броя и 16 вида (1200 действия в условен бал) за децата от ДМСГД.

- Ориентировъчно-изследователски действия – съответно 1394 броя и 441 вида (614754 действия в условен бал) за семейните деца срещу 707 броя и 190 вида (134330 действия в условен бал) за децата от ДМСГД.

- Емоционалните прояви, в т.ч. позитивните емоции са съответно 180 броя и 22 вида (3960 действия в условен бал) за семейните деца срещу 81 броя и 11 вида (891 действия в условен бал) за децата от ДМСГД; негативни емоции са съответно 9 броя и 8 вида (72 действия в условен бал) за семейните деца срещу 126 броя и 30 вида (3780 действия в условен бал) за децата от ДМСГД и амбивалентни емоции съответно 12 броя и 9 вида (108 действия в условен бал) за семейните деца срещу 100 броя и 11 вида (1100 действия в условен бал) за децата от ДМСГД.

- Безразличията, отвлеченията и апатията са съответно 30 броя и 12 вида (360 действия в условен бал) за семейните деца срещу 143 броя и 28 вида (4004 действия в условен бал) за децата от ДМСГД.

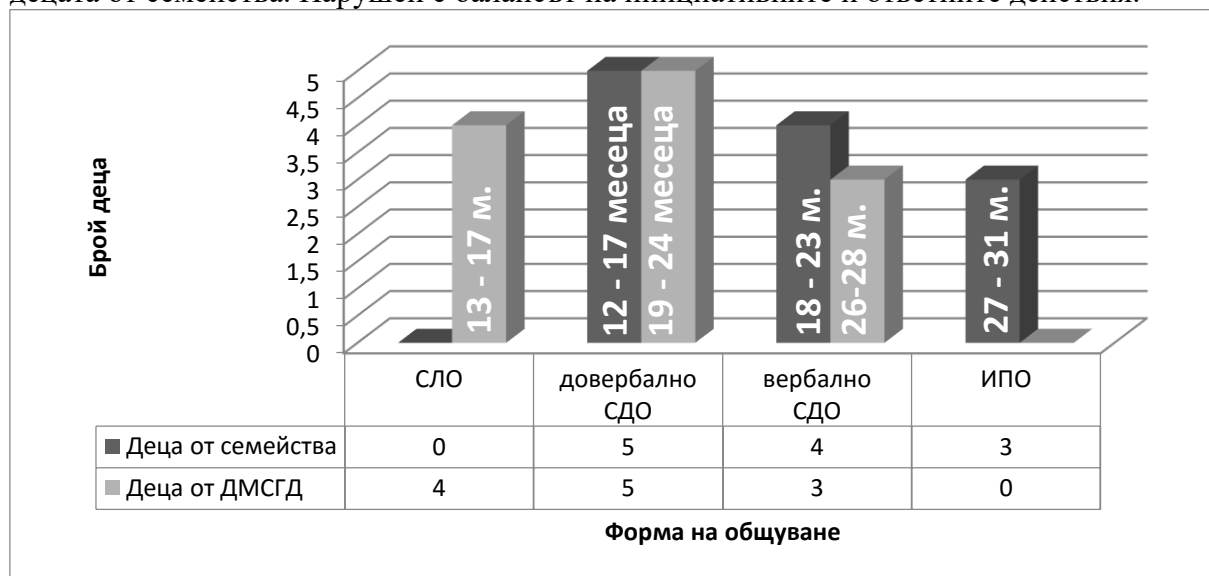
Получени са статистически значими различия (U-тест на Mann-Whitney, $\alpha=0.05$) по всички изследвани показатели.

1. Групата на децата, отглеждани в семейна среда, има статистически по-висок резултат от групата на децата, отглеждани в ДМСГД, по отношение на

комуникативните действия възрастния, ориентировъчно-изследователските действия, позитивните емоции.

2. Групата на децата, отглеждани в семейна среда, има статистически по-нисък резултат от групата на децата, отглеждани в ДМСГД, по отношение на *негативните емоции, амбивалентните прояви и проявите на безразличие, отвлечения и апатия.*

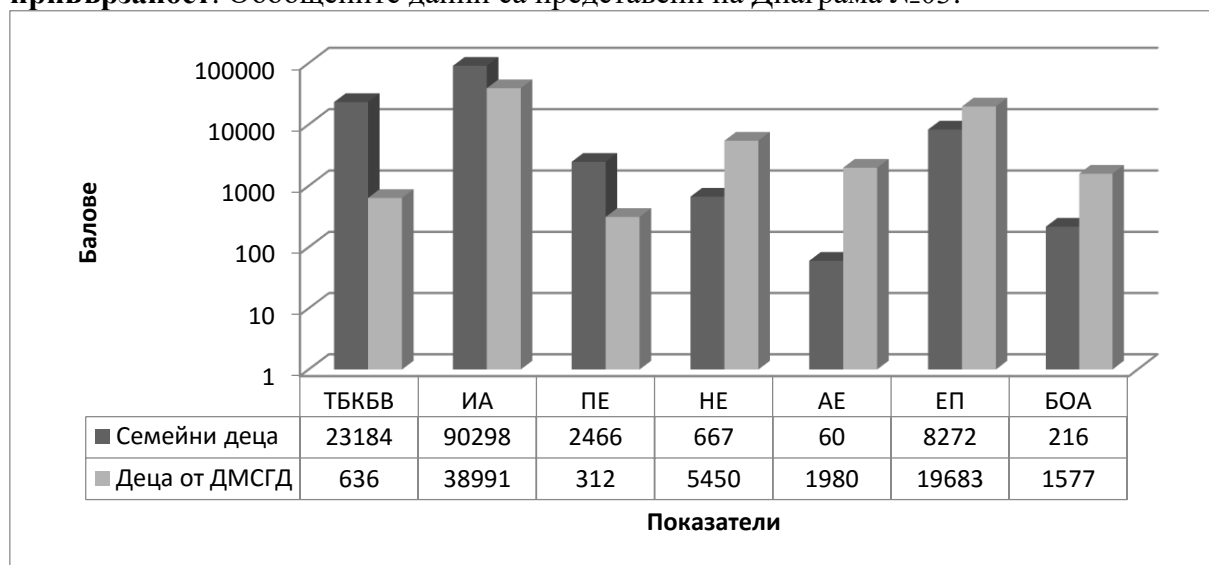
Данните от анализа по **специфичните показатели за основните форми на общуване** в констатиращото изследване са представени на Диаграма №02. Бихме искали да подчертаем, че в рамките на една и съща форма на общуване *динамиката в комуникацията* с децата от домовете е качествено по-различна от тази, характерна за децата от семейства. Нарушен е балансът на инициативните и ответните действия.

Диаграма №02. Разпределение на формите на общуване и по възраст в Констатиращото изследване

Качественият анализ на комуникативната дейност на децата показва, че децата от семействата демонстрират по-високо ниво на развитие на общуването (СДО и ИПО), отколкото децата от институции (СЛО и СДО).

3.1.2. Анализ на резултатите, получени при изучаване на отношенията на привързаност. Обобщените данни са представени на Диаграма №03.

Диаграма №03. Съпоставяне на показателите за отношенията на привързаност при децата от семействата и от институциите (в условни балове)

Прилагайки U-тест на Mann-Whitney, ние отхвърляме нулевата хипотеза и заключаваме, че е налице разлика между популациите на децата от семейства и от институции в тяхната поведенческа проява на привързаността. Данните показват:

- Статистически значимо е различието по показател търсене на близост и контакт с близкия възрастен в полза на семейните деца (съответно 322 броя x 72 вида = 23184 действия за семейните деца срещу 53 броя x 12 вида = 636 действия за децата от ДМСГД).

- Статистически значимо е различието по показател изследователска активност (съответно 598 броя x 151 вида = 90298 действия за семейните деца срещу 317 броя x 123 вида = 38991 действия за децата от ДМСГД).

- Статистически значимо е различието по показател емоционален профил (съответно 176 броя x 47 вида = 8272 действия за семейните деца срещу 243 броя x 81 вида = 19683 действия за децата от ДМСГД) и в частност при амбивалентните емоции (съответно 10 броя x 6 вида = 60 действия за семейните деца срещу 110 броя x 18 вида = 1980 действия за децата от ДМСГД).

- Статистически значимо е различието по показател безразличие, отвлечения и апатия (съответно 24 броя x 9 вида = 216 действия за семейните деца срещу 83 броя x 19 вида = 1577 действия за децата от ДМСГД).

1. Групата на децата от семействата имат статистически значими по-високи стойности на факторите: търсене на близост и контакт с техния близък възрастен, изследователска активност и позитивни емоции.

2. Групата на децата от институции имат статистически значими по-високи стойности на факторите: негативни емоции, амбивалентни прояви, емоционален профил и безразличие, отвлечения и апатия.

Качественият анализ на резултатите, получени при изследване на привързаността, показва, че децата от семействата демонстрират трайни и дълбоки отношения с майката, а при децата от затворените детски заведения се диагностицират слабо развити и не добре диференцирани отношения с референтния възрастен.

Параграф 2. Влияние на коригиращите занимания по ситуативно-делово общуване с възрастния върху нивото на развитие на комуникативната дейност и отношенията на привързаност при децата от социалните домове.

Анализът на резултатите от теста на В. Манова-Томова (1974) за нервно-психическото развитие на децата от социалните домове и разпределението на децата в паралелните групи е представен в Табл. №05.

Таблица №05. Разпределение на децата в паралелните групи спрямо степента на психическо развитие

Степен на развитие	Коефициент на развитие	Експериментална група		Контролна група	
		брой	проценти	брой	проценти
Високо развитие	КоР=110 до 119	0	0%	0	0%
Нормално развитие	КоР=90 до 109	7	58,3%	8	66,7%
Слабо развитие	КоР=80 до 89	5	41,7%	4	33,3%
Гранични случаи	КоР=70 до 79	0	0%	0	0%
Общо:		12	100%	12	100%

Децата от ДМСГД са с нормално до слабо ниво на нервно-психическо развитие, като и в двете групи минималният КоР сред всички изследвани деца е КоР=83, а максималният е КоР=98.

3.2.1. Анализ на влиянието на коригиращите занимания по ситуативно-делово общуване с възрастния върху нивото на развитие на комуникативната дейност при децата от социалните домове

3.2.1.1. Анализ на резултатите между групите преди и след провеждането на коригиращите занимания по ситуативно-делово общуване с възрастния върху нивото на развитие на комуникативната дейност

Между двете паралелни групи от ДМСГД в началото на експеримента няма статистически значима разлика по изследваните показатели в претеста. Като цяло, анализирайки резултатите от претеста и използвайки U-тест на Mann-Whitney, ние потвърдихме хипотезата за отсъствие на статистически значимо различие по отношение на развитието на комуникативната дейност между ЕГ и КГ изследвани деца преди провеждането на коригиращите занятия. Това обаче се променя в посттеста.

Обобщението на потвърдените частни хипотези за разлика между нивото на комуникативно развитие в посттеста на експерименталната и контролната групи след провеждане на U-тест на Mann-Whitney сочи, че:

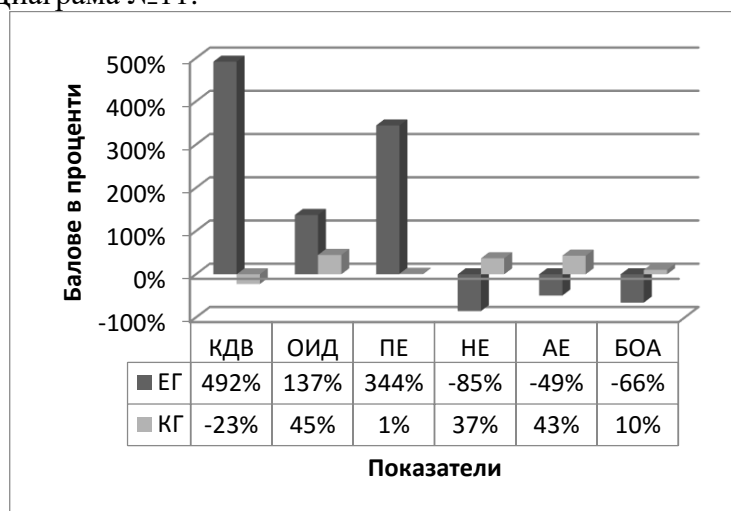
1. ЕГ има статистически по-висок резултат от КГ деца по отношение на комуникативните действия с възрастния, ориентировъчните-изследователските действия и позитивните емоции.

2. ЕГ има статистически по-нисък резултат от КГ по отношение на негативните емоции, амбивалентните прояви и проявите на безразличия.

В края на коригиращата програма различията по всички изследвани основни показатели между ЕГ и КГ са статистически значими. Анализът по специфичните показатели също показва различия между паралелните групи: в края на коригиращата програма четири деца от ЕГ със СЛЮ започват да общуват в начално довербално СДО, а едно от децата в ЕГ от довербално СДО преминава във фазата на вербално СДО. В КГ също се наблюдават положителни изменения, но с по-малка интензивност.

3.2.1.2. Сравнителен анализ на изменението на показателите на комуникативната дейност в контролната група и експерименталната група след влиянието на коригиращите занимания по ситуативно-делово общуване с възрастния

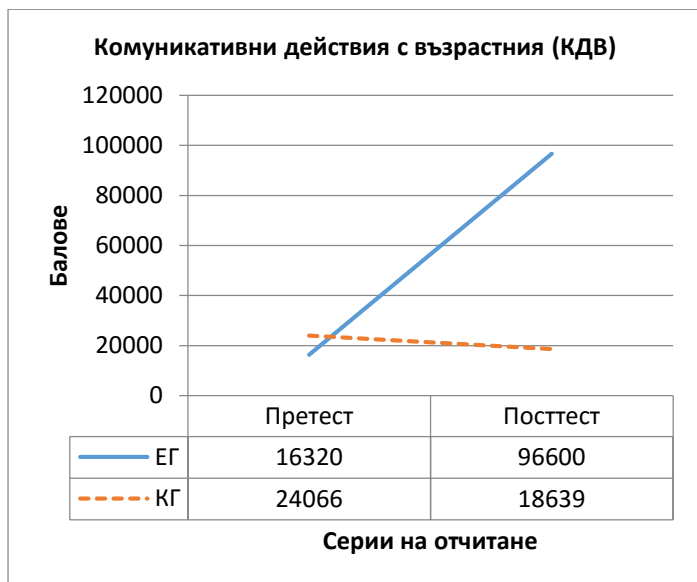
Представяме влиянието на коригиращата програма върху показателите за нивото на комуникативно развитие в ЕГ и КГ. Данните за настъпилите изменения в проценти са изложени на Диаграма №11.

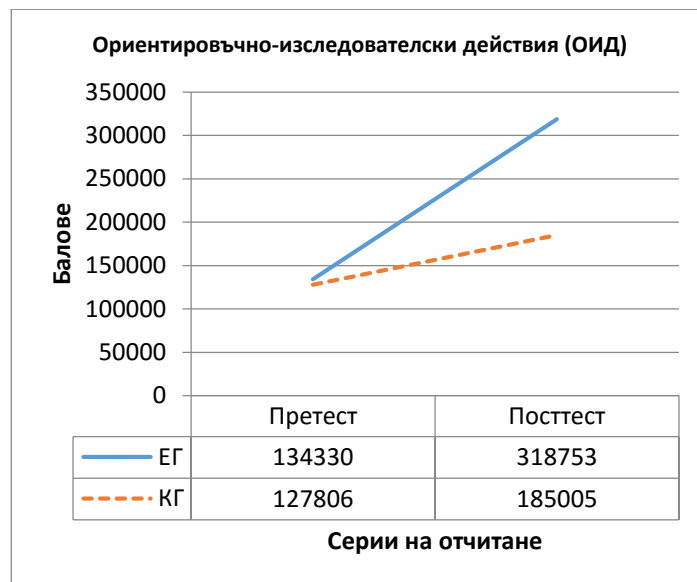
Диаграма №11. Общо изменение на стойностите на показателите за нивото на развитие в общуването от претеста към посттеста на формирания експеримент (в проценти)

От Диаграма №11 се вижда, че колонките, изразяващи измененията в ЕГ, са с по-висока амплитуда, отколкото тези, илюстриращи промените в КГ. Освен това измененията в ЕГ са с по-голяма стойност в проценти, отколкото в КГ.

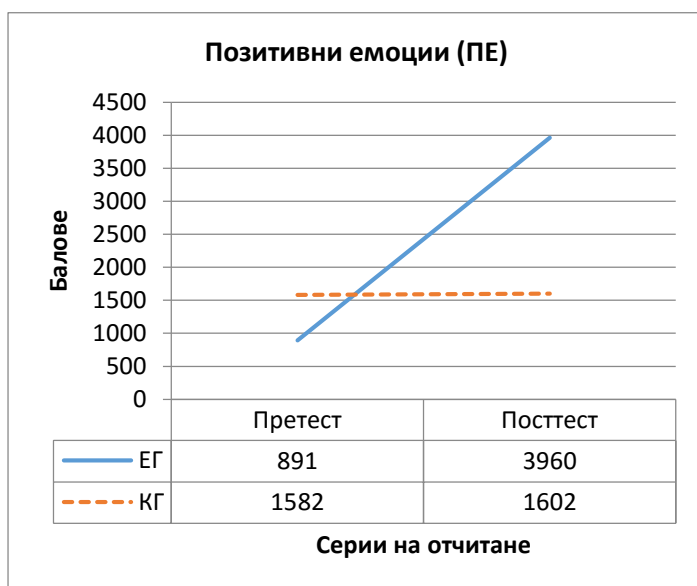
На линейни Диаграми №12-17 е показана динамиката на измененията на стойностите по основните критерии.

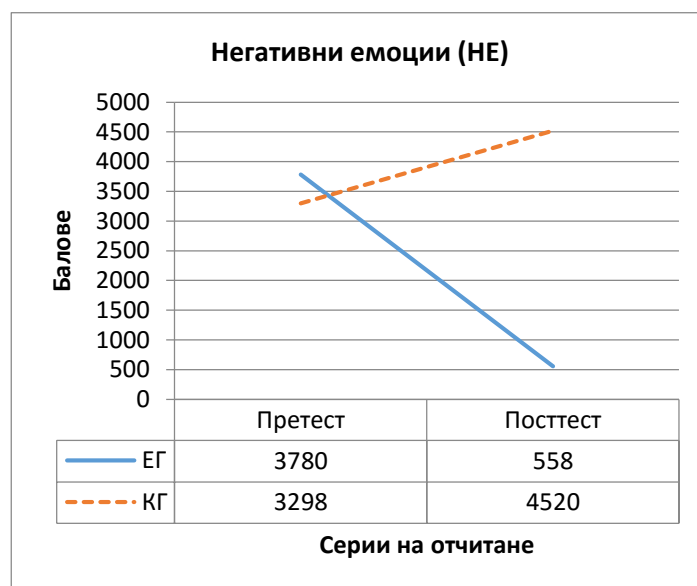
Диаграма №12. Формиращ експеримент: Изменение на комуникативните действия с възрастния (КДВ)

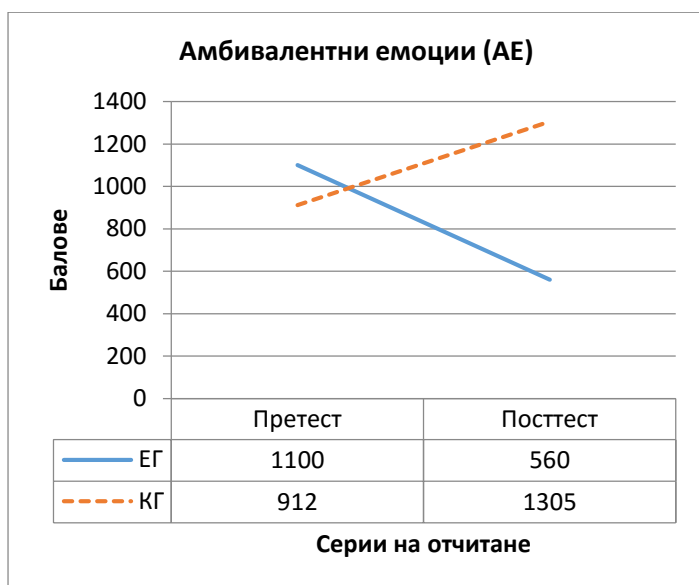
Диаграма №13. Формиращ експеримент: Изменение на ориентировъчно-изследователските действия (ОИД)

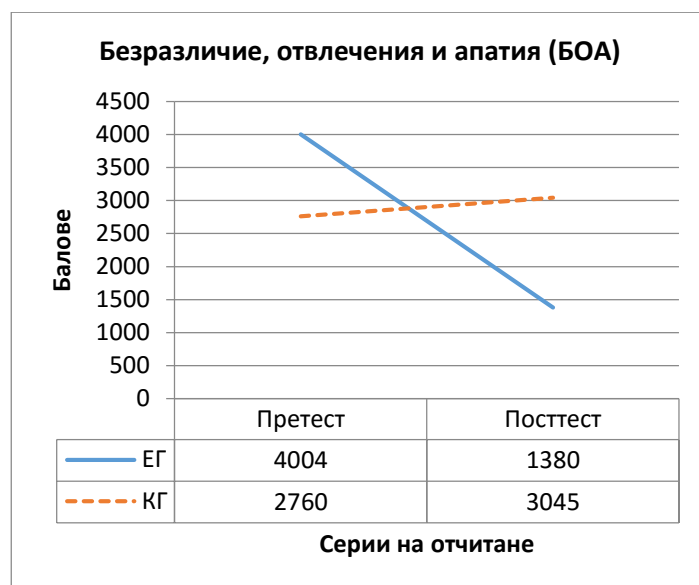
Диаграма №14. Формиращ експеримент: Изменение на позитивните емоции (ПЕ)

Диаграма №15. Формиращ експеримент: Изменение на негативните емоции (НЕ)

**Диаграма №16. Формиращ експеримент:
Изменение на амбивалентните емоции (АЕ)**

**Диаграма №17. Формиращ експеримент:
Изменение на проявите на безразличие,
отвлечения и апатия (БОА)**

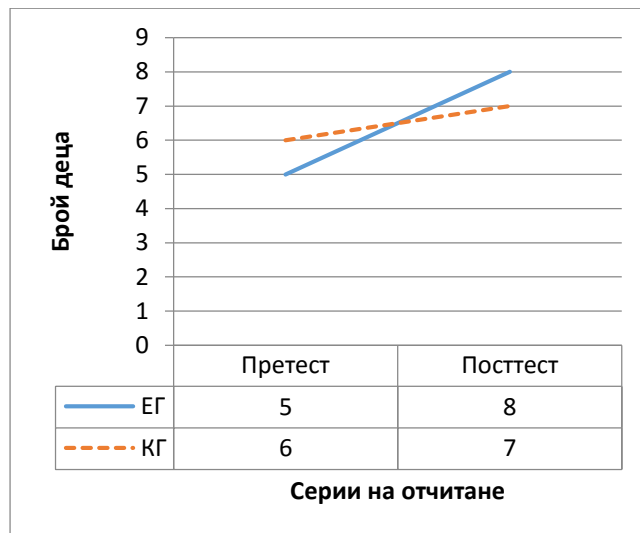
Сравнителният статистически анализ на изменението на показателите на комуникативната дейност в КГ и в ЕГ след провеждането на коригиращите занимания по СДО с възрастния показва следното.

Сравнителният анализа на резултатите в ЕГ показва, че са **установени статистически значими разлики по всички изследвани фактори след провеждането на коригиращите занимания (Знаков тест – Критерий на знаците и Знаково-рангов тест – WSRT)**. След приключването на коригиращата програма за децата в ЕГ е характерно **статистически значимо повишаване** на стойностите по показателите: комуникативни действия с възрастния, ориентировъчни и изследователски действия и позитивни емоции, и **статистически значимо понижаване** на стойностните по показателите: негативни емоции, амбивалентни прояви и прояви на безразличия и апатия.

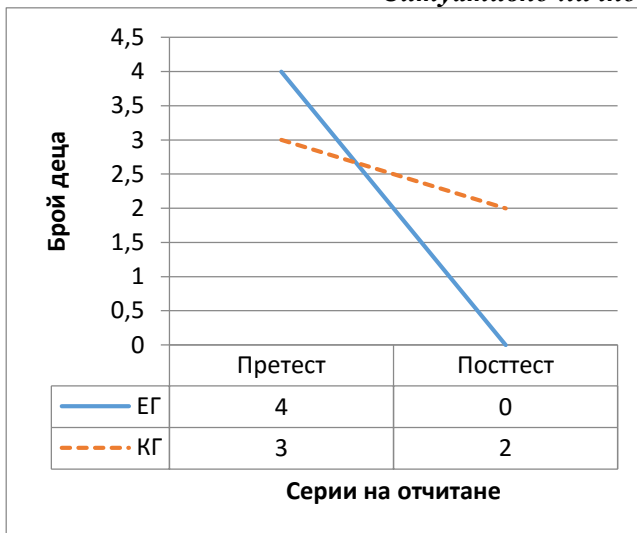
Сравнителният анализа на резултатите в КГ показва, че са налице следните изменения: повишаване на стойностите по показателите ориентировъчно-изследователски действия, положителни емоции, негативни емоции, амбивалентни прояви и безразличия и понижаване на стойностите по показателя комуникативни действия, но въпреки това от началото до края на експеримента не се диагностицира статистически значимо различие по нито един от изследваните фактори.

Сравнителен анализ на изменението по специфичните показатели, свързани с формите на общуване

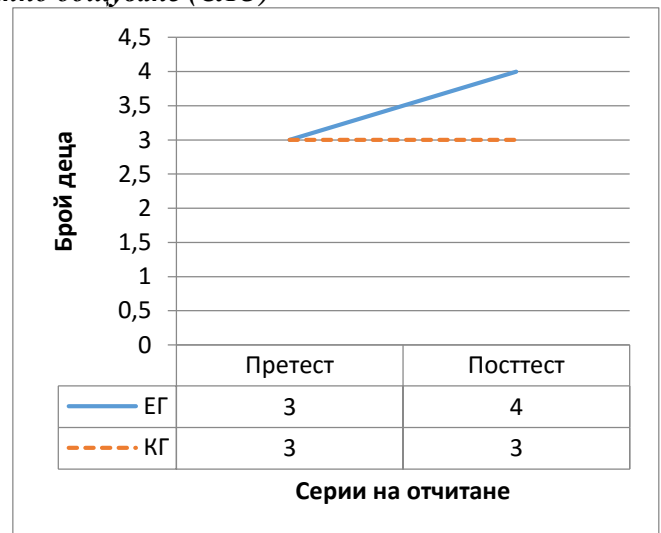
Данните за настъпилите промени при децата от ЕГ и КГ в използването на отделните форми за общуване по време на формирация експеримент са представени на Диаграми №08-10. След преустановяване на експерименталното въздействие **децата от ЕГ** с удоволствие встъпват в СДО с възрастния. Те с готовност приемат общуването по повод на предметите. Използват предметни действия – подаване на предмет, указателни жестове, жестове на потвърждение и отрицание, изразяват негативни емоции при забележка, а позитивни – при похвала. В общуването с възрастните започва употреба на активната реч.

Диаграма №08. Изменение на формите на общуване във формация експеримент: Ситуативно-лично общуване (СЛО)

Диаграма №09. Изменение на формите на общуване във формация експеримент: довербално Ситуативно-делово общуване (ДСДО)

Диаграма №10. Изменение на формите на общуване във формация експеримент: вербално Ситуативно-делово общуване (ВСДО)

3.2.2. Анализ на влиянието на коригиращите занимания по ситуативно-делово общуване с възрастния върху нивото на развитие на привързаността при децата от социалните домове.

3.2.2.1. Анализ на резултатите между групите преди и след провеждането на коригиращите занимания по ситуативно-делово общуване с възрастния върху нивото на развитие на привързаността

Между двете паралелни групи от ДМСГД в началото на експеримента няма статистически значима разлика по изследваните показатели на привързаността в претеста. Като цяло, анализирайки резултатите от претеста и използвайки U-тест на Mann-Whitney, ние потвърдихме хипотезата за отсъствие на статистически значимо различие по отношение на развитието на привързаността между EG и KG преди провеждането на коригиращите занятия.

След провеждане на коригиращата програма състоянието се променя.

Количественият и статистическият анализ (U-тест на Mann-Whitney) сочат, че:

1. EG и KG не се различават статистически по отношение на търсенето на близост и контакт с техния близък възрастен.

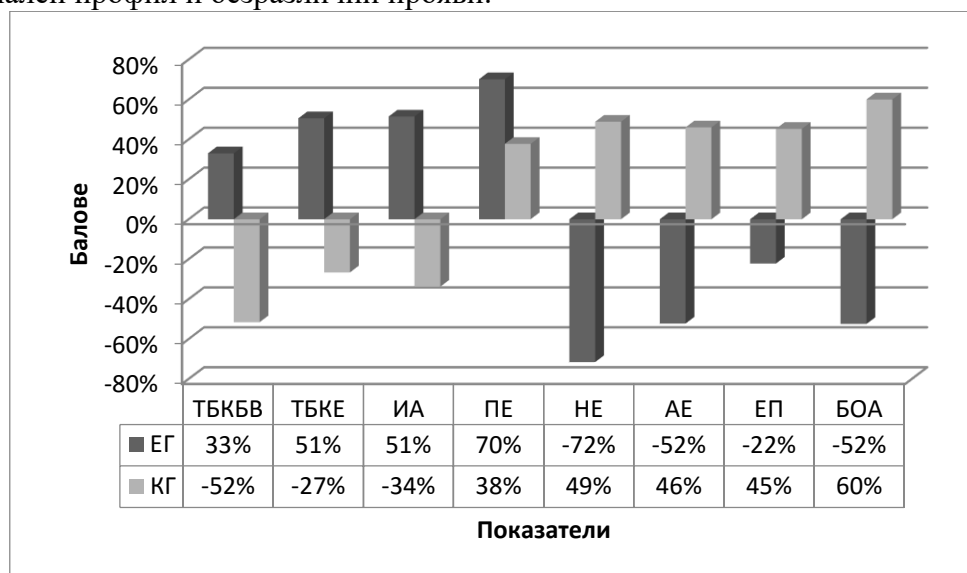
2. ЕГ има статистически по-висок резултат от КГ по отношение на *търсене на близост и контакт с експериментатора, изследователска активност и позитивни емоции.*

3. ЕГ има статистически по-нисък резултат от КГ по отношение на *негативните емоции, амбивалентните прояви, емоционален профил и проявите на безразличия.*

Различията по всички изследвани фактори са статистически значими, с изключение на търсене на близост и контакт с близкия възрастен. Заниманията по общуване изменят резултатите по факторите, свързани с отношенията на привързаност, без да навреждат на афективната връзка на децата с техните референтни възрастни от институциите.

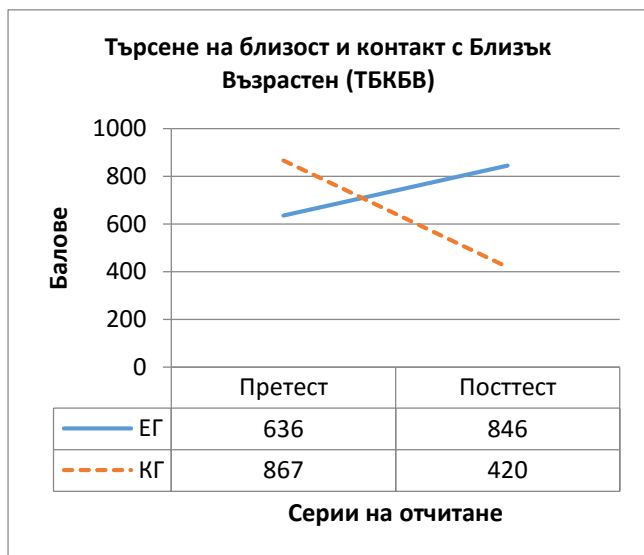
3.2.2.2. Сравнителен анализ на изменението на показателите на привързаността в контролната и експерименталната група след влиянието на коригиращите занимания по ситуативно-делово общуване с възрастния

Представяме влиянието на коригиращите занятия върху показателите за отношенията на привързаност в ЕГ и КГ. Данните са представени в проценти на Диаграма №20, от която се вижда, че след преустановяване на експерименталното въздействие повечето от измененията в ЕГ са с по-голяма амплитуда, отколкото в КГ. Изключения правят само факторите търсене на близост и контакт с близкия възрастен, емоционален профил и безразлични прояви.

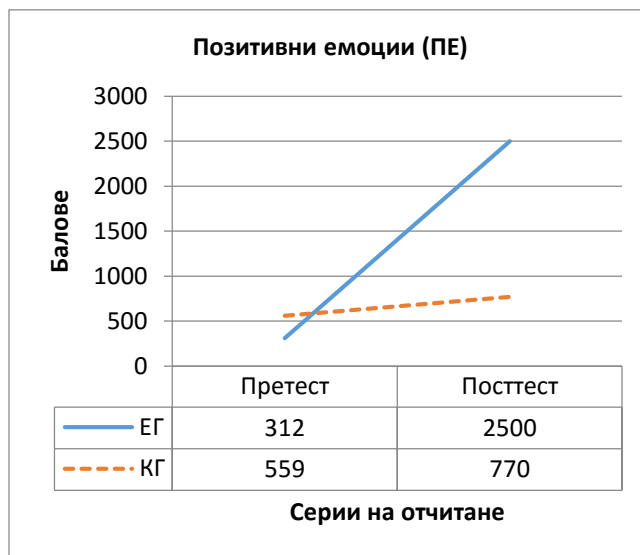

Диаграма №20. Общо изменение на стойностите на показателите за отношенията на привързаност от претеста към посттеста на формирания експеримент (в проценти)

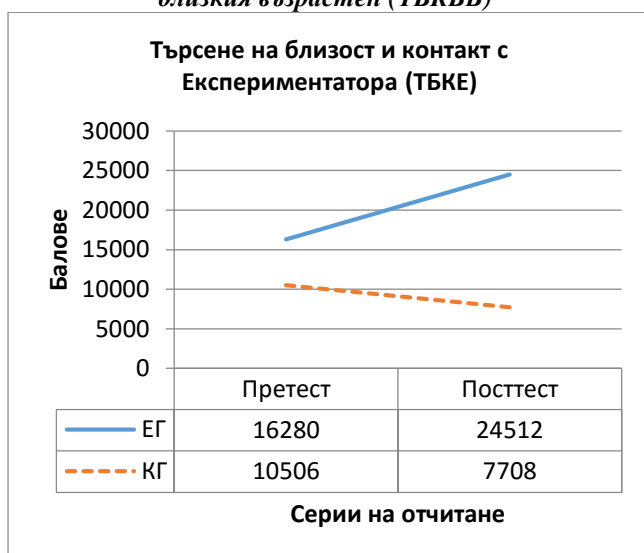
На линейни диаграми №21-28 е показана динамиката на измененията по основните критерии.

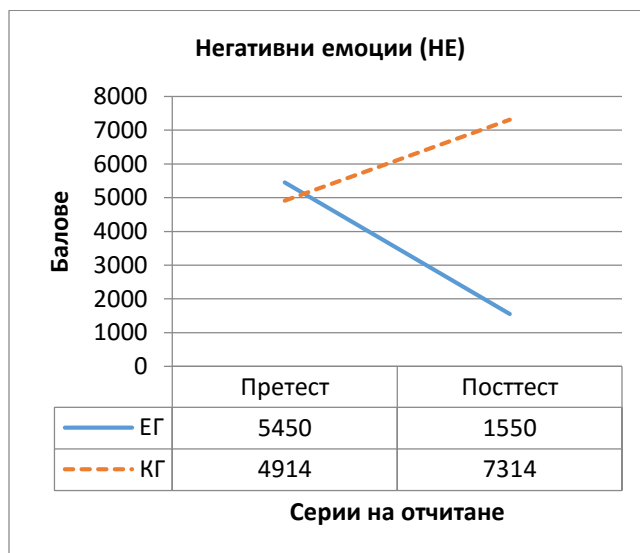
Диаграма №21. Формиращ експеримент: Изменение на фактора Търсене на близост и контакт с близкия възрастен (ТБКБВ)

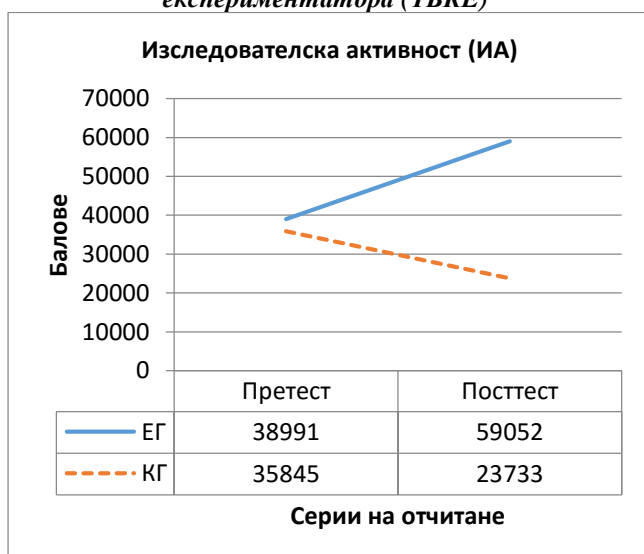
Диаграма №24. Формиращ експеримент: Изменение на фактора Позитивни емоции (ПЕ)

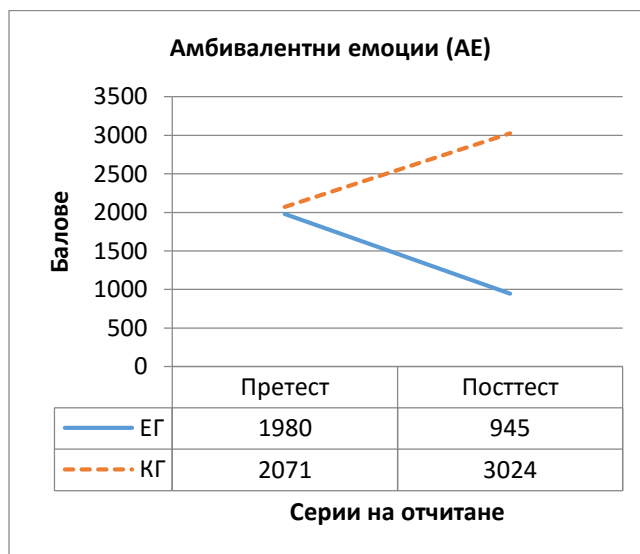
Диаграма №22. Формиращ експеримент: Изменение на фактора Търсене на близост и контакт с експериментатора (ТБКЕ)

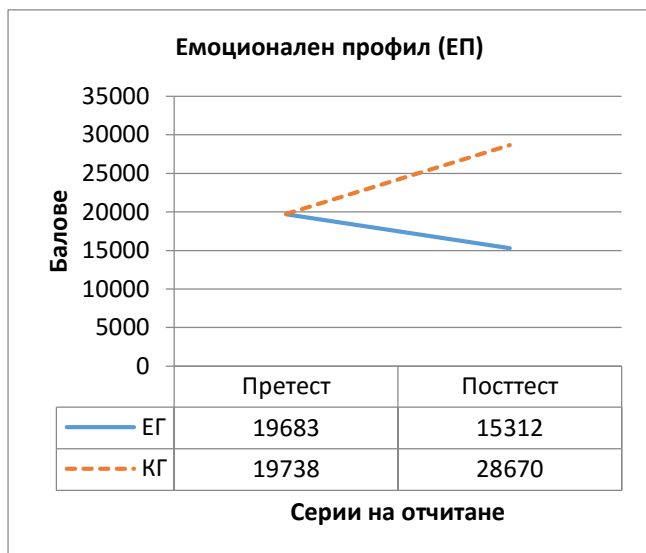
Диаграма №25. Формиращ експеримент: Изменение на фактора Негативни емоции (НЕ)

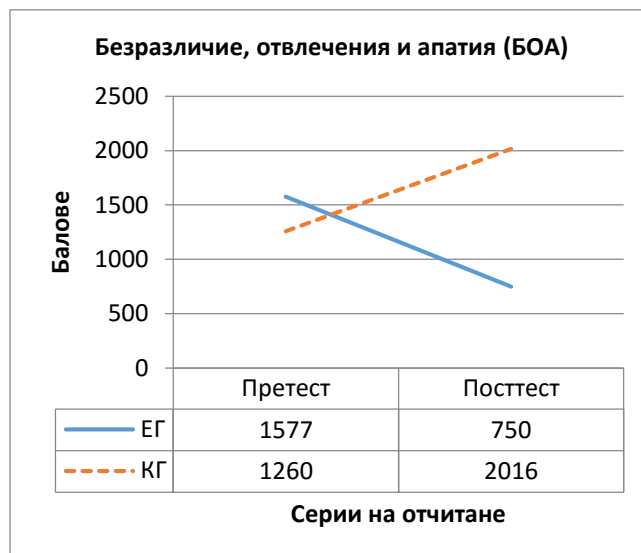
Диаграма №23. Формиращ експеримент: Изменение на фактора Изследователска активност (ИА)

Диаграма №26. Формиращ експеримент: Изменение на фактора Амбивалентни емоции (АЕ)

Диаграма №27. Формиращ експеримент: Изменение на фактора Емоционален профил (ЕП)

Диаграма №28. Формиращ експеримент: Изменение на фактора Безразличие, отвлечения и апатия (БОА)

Сравнителният статистически анализ на изменението на показателите за отношенията на привързаност в КГ и в ЕГ след влиянието на коригиращите занимания по СДО с възрастния показва следното.

Сравнителният анализа на резултатите в ЕГ показва, че след провеждане на коригиращата програма са **установени статистически значими разлики по всички изследвани фактори**, с изключение на търсене на близост и контакт с близък възрастен (*Знаков тест – Критерий на знаците и Знаково-рангов тест – WSRT*). След приключването на коригиращата програма за децата в ЕГ е характерно **статистически значимо повишаване** на стойностите по показателите: търсене на близост и контакт с експериментатора, изследователска активност и познавателни емоции и **статистически значимо понижаване** на стойностните по показателите: негативни емоции, амбивалентност, емоционален профил и прояви на безразличия.

Сравнителният анализа на резултатите в КГ показва, че също са налице изменения. Установени са **статистически значими разлики по два изследвани фактора: амбивалентни прояви и прояви на безразличия, които се повишават** (*Знаков тест – Критерий на знаците и Знаково-рангов тест – WSRT*). Диагностицирано е повишаване на стойностите по факторите позитивни, негативни и амбивалентни емоции, емоционален профил и прояви на безразличия и понижаване на стойностите по показателите търсене на близост и контакт с близкия възрастен, търсене на близост и контакт с експериментатора и изследователска активност.

2.2. Анализ на резултатите от дневниците за общуването и привързаността

Общият анализ на резултатите от дневниците за общуването и привързаността показва, че възниква изменение на отношението на децата от ЕГ към експериментатора. Характерът на промяната е от пасивно-неутрално или дезорганизирано-положително към активно, организирано-положително отношение. Основното изменение засяга динамиката на общуване с децата – постига се сравнително по-добър баланс между инициативните и ответните действия в общуването с възрастния. Децата започват да задържат по-добре вниманието си в процеса на комуникация, изслушват и изпълняват инструкции, молби и по-трудно – забрани. Проявяват стремеж към съвместна игра и насочено доброжелателно отношение към експериментатора и все по-често започват да го търсят и да се отнасят към него, когато попаднат в нова социална ситуация.

Параграф 3. Обсъждане на резултатите

3.1. Специфични особености в развитието на комуникацията и привързаността в ранна детска възраст при деца, отглеждани в различни социални условия.

Анализът на резултатите от **констатиращото изследване** с деца, отглеждани в различни социални условия, установи задръжки в поведенческата сфера на децата от институциите, касаещи развитието на комуникацията и привързаността.

По отношение нивото на развитие на комуникацията се диагностицира, че при децата от институциите страда нивото на развитие на комуникативните умения и са налице статистически значими разлики спрямо децата от семейства по всички изучавани показатели (U-тестът на Mann-Whitney, $\alpha=0.05$). **В комуникативната дейност на децата от институции се установиха следните специфични особености:**

- 1) беден запас от комуникативни средства: малко количество и беден репертоар от комуникативни действия; изоставане в използването на речта като средство за общуване;
- 2) отсъстваща или слабо изразена инициативност;
- 3) дефицит на умение да се развива комуникативната ситуация;
- 4) слабо участие в общуването, дефицит на ентузиазъм в комуникацията – проява на бедна емоционална ангажираност, която сама по себе си е по-добре развита в негативния спектър на емоциите, на амбивалентните и безразличните прояви;
- 5) задръжане в овладяване на ситуативно-деловото общуване.

По отношение на привързаността анализът на резултатите от изследването установи, че при децата от институциите страда качеството на отношенията на привързаност към близкия възрастен, защото:

- Търсенето на близост и контакт е по-слабо, а по качеството е „обектно“ – детето се адресира към близкия възрастен, не към неговите субектни качества, а към копчета, обици, части от дрехата. Емоционалният профил се отличава с по-малко позитивни, повече негативни емоции, по-честа проява на амбивалентност. В поведението на децата присъстват признаци на безразличие, отвлечения и апатия.

- В резултат на това децата не овладяват успешно средства, които да им позволяват с помощта на възрастния да преодолеят страха, рядко използват прегръдки, по-често се доближават и вкопчват в близкия възрастен; реч, адресирана към него, отсъства, налице са повтарящи се движения (облизва се, плези се, стъпва от крак на крак, тръска глава и други).

- Децата не получават стимул към активна изследователска дейност. Не умеят да разделят своите преживявания с възрастния, не се стремят към това.

Анализът на резултатите показва статистически значими разлики по всички изучавани показатели (U-тестът на Mann-Whitney, $\alpha=0.05$).

В развитието на отношението на привързаност се установиха следните специфични особености:

- 1) Бедна интензивност и устойчивост на действията, отнасящи се до търсенето на близост и контакт с близкия човек и поддържането на този контакт;
- 2) Ниска активност и слаба устойчивост на изследователския интерес на детето към играчката и обстановката;
- 3) Слабо диференцирани емоции, като по-силно е изразен техният репертоар в негативния спектър.
- 4) Слаба доверителност към възрастния, изразена в амбивалентни прояви към него;
- 5) Неустойчива и нестабилна система от отношения на привързаност, с характеристики като отстраняване, амбивалентност и дезорганизация.

Други специфични характеристики на привързаността в домовете за деца са:

- неустойчивост в двете серии,

- биполярност в емоционалната динамика на децата (от прилепчивост до безразличие и апатия),
- биполярност в търсенето на близост и контакт (стремеж към близост и едновременно нейното избягване).

Тези специфични характеристики се отбелязват и в изследвания на Костадинова (2005, 2014) и Маринова (1999). Причините, определящи тези неблагоприятни характеристики на комуникацията и привързаността търсим в условията, при които се отглеждат и възпитават децата от социалните домове, в неправилната организация на общуване на възрастните с децата, в недостатъците на програмите за възпитаване и др.

3.2. Обсъждане на резултатите от коригиращите занимания

В параграф 2 на трета глава е представен анализ на резултати, които емпирично доказват, че в резултат от терапевтичния цикъл нивото на развитие на комуникацията и привързаността при децата от експерименталната група съществено се подобрява.

Обсъждане на резултатите, отнасящи се до нивото на развитие на комуникативната дейност. На фона на описаните изменения можем да посочим, че под влияние на СДО с възрастния комуникативната дейност на децата от ЕГ се усъвършенства по следните линии:

1) обогатява се комуникативният репертоар, нараства разнообразието и количеството на комуникативните действия; увеличават се, а при някои деца се появяват речеви средства за общуване;

2) увеличават се инициативните действия в комуникативната ситуация;

3) формират се умения у децата да се редуват своите действия с действията на партньора;

4) повишаване на емоционалния тонус в комуникативната ситуация – повишаване на положителните емоции и намаляване на отрицателните, както и намаляване на амбивалентните и безразличните прояви;

5) качествено се преобразува видът на общуване с възрастния. Децата, които са общували ситуативно-лично с възрастния, преминават на нов тип общуване с него – довербално ситуативно-делово общуване, а някои от децата, които са предпочитали невербалните форми на ситуативно-делово общуване, предимно с помощта на предметни действия, след занятията започват да използват речеви средства във взаимодействието, т.е. за тях е характерно вербално ситуативно-делово общуване.

В изследванията на Костадинова (2006) и др., която е работила с деца в кърмаческа възраст, също се отбелязват някои от тези тенденции. Възможно обяснение за това позитивно влияние е в удовлетворяването на потребността на детето от доброжелателно внимание и ласка от страна на възрастния, което е реализирано чрез приложената програма в нейната емоционална фаза и възникване и развитие на нова потребност – потребността от сътрудничество с възрастния.

Обсъждане на резултатите, отнасящи се до развитието на отношенията на привързаност. На фона на описаните изменения можем да посочим, че под влияние на СДО с възрастния се изменят отношенията на привързаност по няколко линии:

1) Съществено повишаване на количеството действия, изразяващи търсенето на близост и контакт с близкия възрастен и устойчивост в търсенето: активно и последователно търсене на физическа близост с близкия човек, поддържане на зрителен контакт и споделяне на играчка.

2) Количествено и качествено разгръщане на изследователската активност към играчки и към околна среда.

3) Формира се позитивен, устойчив модел на емоционално реагиране с повишаване на позитивните емоции.

4) Формиране на доверие към възрастния, проявено в съществено намаляване на амбивалентните прояви към него.

5) Системата от отношения на привързаност се стабилизира, тя придобива характеристики на организирано-положително отношение.

Изследването на Мешерякова (1991), отнасящо се до кърмаческата възраст, е в унисон с получените от нас резултати. Възможните обяснения са в рамките на концепцията за общуване и са свързани с механизма на влияние на общуването с възрастния върху формирането на избирателна привързаност. Детето формира привързаност към този възрастен, който удовлетворява актуалните потребности на детето, включително актуалното ниво на развитие на комуникативната потребност.

Задачите в изследването са решени успешно.

Параграф 4. Обобщения и изводи

4.1. Обобщение на резултатите

Анализите на емпиричните резултати от констатиращото изследване и от формиращия експеримент ни дават основание да направим следните обобщения.

Обобщения за комуникативната дейност

При децата от институциите страда развитието на комуникативната дейност и това се отнася както до мотивационно-потребностната страна на комуникацията, така и до операционално-техническата страна. Първото доказателство в тази посока е характеристиката на комуникативните действия при институционалните деца в двете експериментални ситуации (инициативни и ответни комуникативни действия). В първата експериментална ситуация възрастният е пасивен и затова комуникативните действия, които са диагностицирани, изразяват желанието и стремежа на детето за контакт с възрастния. Анализът на резултатите в трета глава, първи параграф показва, че инициативните действия на децата от институции са много по-малко, отколкото при децата от семейства. Освен това в ситуацията на двустранно общуване редуването на инициативни и ответни действия е затруднено, което означава по-слабо умение за развиване на комуникативната ситуация при децата от ДМСГД, отколкото при тези от семействата. Второто доказателство е по отношение на използваните средства за общуване. Съгласно качествения анализ на данните в същото изследване комуникативните действия на децата от семейства с майката включват широк репертоар, започващ от елементите на невербално общуване (погледи, усмивки, закачки, докосвания и др.) и достигащ до елементите на вербалното общуване (обръщения към майката, съобщителни и въпросителни изречения: „Това е лъв, мамо.“; „Кой е това?“ и др.). При децата от домовете комуникативните действия към възрастния са значително по-бедни в количествено и в качествено отношение. При тях бяха регистрирани много по-малко погледи и усмивки, невербалното общуване в повечето случаи се затваряше до търсенето на физически контакт (децата се опитваха да се доближат, да се допрат до възрастния, но без да съгласуват емоциите си с неговите), като при това не използваха активната реч в общуването си с него.

Тази картина се допълва от анализа на резултатите по останалите фактори – ориентировъчно-изследователски действия, положителни, отрицателни и амбивалентни емоции и безразлични прояви.

След провеждането на коригиращите занятия и приключването на формиращия експеримент количественият и качественият анализ показват изменение на стойностите по основните показатели. По отношение на комуникативните действия количественият анализ на данните от края на експеримента сочи за наличието на статистически значима разлика между изследваните групи. Съгласно качествения анализ индивидуалното внимание и отношение, отделено на децата в рамките на

терапевтичните сесии, постепенно довежда до количествено и качествено разгръщане на комуникативния репертоар при децата от ЕГ. Фактите доказват, че коригиращите занимания по СДО съдействаха за усъвършенстване на комуникативната дейност и за повишаване нивото на развитие в общуването, както в областта на мотивацията и потребностите, така и в операционално отношение. За това свидетелстват увеличаващите се инициативи и появата на качествено нови действия при децата от ЕГ. За това свидетелстват и промените, регистрирани по останалите показатели: повишаване на познавателния интерес и любопитство към предмети в комуникативната ситуация; повишаване на позитивното емоционално реагиране у децата от ЕГ в ситуации на игра и общуване с възрастен; понижаване на негативното емоционално реагиране и силно намаляване на проявите на скука, апатия и безразличие в атмосфера на общуване при децата от ЕГ.

Обобщения за отношенията на привързаност

Докато при семейните деца бяха диагностицирани трайни и дълбоки отношения на привързаност, които се изразяваха в стремеж да разделят с майката своите преживявания, при децата от институциите бяха диагностицирани неустойчива система на афективните отношения с този, който полага основни грижи за тях. Вероятно, незадоволената потребност от доброжелателно внимание, ласка и обич стимулира привързаност с афективен характер.

Показателят търсене на близост и контакт с близкия възрастен заема приоритетна позиция, защото дава възможност да се оцени интензивността и устойчивостта на опитите на детето към постигане и поддържане на контакт и близост с възрастния. В констатиращото изследване съгласно количествения анализ беше установена статистически значима разлика по отношение на този фактор между изследваните групи. Съгласно качествения анализ на данните в същото изследване търсенето на близост и контакт с майката при децата от семейства има доминиращо присъствие и се изразява в разнообразни по вид погледи, експресии и невербални жестове, а заедно с това децата активно използват адресирана към нея реч. Те се стремят да разделят както радостните, така и тревожните преживявания и впечатления от събитията около себе си с близкия. При децата от домовете търсенето на близост и контакт със заместващата майчина фигура се случва по-скоро в извънредни ситуации (като напр. плашеща ситуация на формиращия експеримент, където децата са поставени в условията на лек до умерен стрес). Прибягвайки до нея обаче децата от институции не успяват да я използват успешно, за да получат усещане за „сигурно убежище“ и често се опитват да преодолеят ситуацията сами. Ето защо в количествено и в качествено отношение по фактора търсене на близост и контакт с близкия възрастен се наблюдават много по-високи резултати в групата на семейните деца, в сравнение с групата на децата от социалните заведения. Като цяло децата от семейства бяха много по-склонни да търсят близост с този, който полага основни грижи за тях, както в положителни, така и в отрицателни емоциогенни ситуации. При това семейните деца тенденциозно използваха активната реч в общуването си с близкия възрастен, за разлика от децата от институции. Това говори за качествени различия в отношенията на привързаност между децата от семействата и децата от институциите.

Показателни са резултатите по отношение на търсенето на близост и контакт с експериментатора при децата от семейства и при децата от институции. Съгласно качествения анализ на данните в същото изследване семейните деца бяха по-несклонни самоинициативно да търсят близост и контакт с експериментатора. Това обстоятелство се променяше, когато майките им ги насърчаваха да влязат в контакт с новия субект в социалното пространство. При децата от институциите търсенето на близост и контакт с експериментатора е значително по-голямо, отколкото при семейните деца. Те проявяват подчертан интерес към новия човек в обкръжението си и това личи в

количеството на погледите и инициативните действия, предприети за привличане на неговото внимание. Като цяло всички деца са склонни да търсят контакт с новия човек. Той внася радваща играчка в положителната емоциогенна ситуация, но също така е инициатор и на възникването на отрицателна емоциогенна ситуация. Ето защо в ролята си на нов възрастен, експериментаторът поражда интерес у децата, предизвиква тяхното внимание, като за децата от домовете този ефект е по-силно изразен. Вероятно това се дължи на повишения интерес у тях и на факта, че живеят в затворени социални заведения и по-рядко се срещат с непознати възрастни, за разлика от семейните деца.

Тази картина се допълва от резултатите, получени по останалите показатели. Изследователската активност на децата от семейства включваше богат репертоар от предметно-манипулативни действия, погледи, изследващи радващата играчка, както и реч, използвана в играта с нея. Освен това семейните деца експериментират активно с радващата играчка, използвайки заместващи действия с въображение (люлеят пумпала, ритат пумпала и др.). При децата от домовете изследователската дейност е значително по-бедна в количествено и в качествено отношение. За разлика от семейните деца, изследваните деца от институции задържаха вниманието си за много по-кратко време върху радващата играчка, използваха много по-ограничен изследователски инструментариум в нейното изучаване и бързо губеха интерес към съвместната дейност в предложените им занимания. В допълнение на това те не използваха активно речта в играта с обектите.

По отношение на емоциите в констатиращото изследване е налице значително по-нисък бал на емоционалния профил за семейните деца, в сравнение с този на децата от институции. При разглеждане на съотношението между резултатите, получени по факторите позитивни, негативни и амбивалентни емоции, се вижда, че определяща характеристика за емоционалната картина на семейните деца са на първо място позитивните емоции, а на последно – амбивалентните. За разлика от тях при децата от социалните домове определящи характеристики за емоционалния профил са на първо място негативните, а на последно – позитивните емоции. Като цяло за децата, отглеждани в семейства, е характерен позитивен, устойчив план в емоционалното реагиране (т.е. амбивалентните емоции, противоречивостта и объркването в поведението на децата имат второстепенно значение в оформянето на емоционалния им профил), а децата от домовете демонстрират негативен, неустойчив план в емоционалното реагиране.

Признаците на безразличие, отвлечения и апатия у семейните деца в предложените социални ситуации бяха много рядко срещани, докато при децата от институции те бяха с често проявление. Децата от институциите с голяма тенденция губеха концентрацията си в ситуацията дори с радващата играчка, след което обикновено започваха да оглеждат стаята, да гледат встрани, през прозореца, да се протягат и др. Като цяло децата от институции демонстрираха слаб интерес към споделянето на впечатленията си с близкия възрастен както в позитивната, така и в негативната емоциогенна ситуация, за разлика от семейните деца, които се ангажираха с готовност в това занимание.

След провеждането на коригиращите занятия и приключването на формация експеримент се очертава променена картина в сферата на привързаността. По отношение на фактора търсене на близост и контакт с експериментатора обобщенията са следните. Количественият анализ на данните от формация експеримент показва отсъствие на статистически значима разлика по отношение на този фактор между изследваните групи в претеста. С други думи децата от ЕГ и КГ са от една популация по този фактор. За тях бяха характерни поведението, описани в точка 3.3. на настоящото изложение. След провеждането на коригиращи занятия и приключването на формация експеримент количественият анализ на данните от неговия посттест

показва наличието на статистически значима разлика по отношение на фактора търсене на близост и контакт с експериментатора между изследваните групи. Вътрегруповото сравнение от формирания експеримент показва съществено повишаване на количеството действия, изразяващи търсенето на близост и контакт с експериментатора при децата от експерименталната група. Нещо повече, междугруповото сравнение след коригиращите занятия по СДО показва, че е налице както количествено, така и качествено повишаване на същите действия в тази група. Като цяло след коригиращата програма децата от ЕГ активно и последователно търсят физическа близост с експериментатора или се стремят да бъдат по-близо до него, поддържат зрителен контакт и му споделят радващата играчка. При търсенето на контакт тези реакции започват да се проявяват веднага. Възможно е разработването и овладяването на средствата за общуване в проведените комуникационни сеанси да се пренасят в радващи и плашещи ситуации. Установили веднъж контакта, децата от ЕГ се опитват да го поддържат, като карат възрастния да се задържа до тях по-дълго време, да е на разположение; протягат ръце и искат да бъдат взети на ръце. В някои случаи се опитват да използват възрастния, за да получат усещане за „сигурно убежище“ по време на неясни, стресови ситуации, каквато беше предложената плашеща ситуация.

В синхрон с тези промени са и измененията по останалите показатели. След провеждането на коригиращи занятия и приключването на формирания експеримент количественият анализ на данните от неговия посттест показва наличието на статистически значима разлика по отношение на фактора изследователска активност между изследваните групи в полза на ЕГ. В посттеста на формирания експеримент (след провеждането на коригиращата програма) беше установено наличие на статистически значима разлика по отношение на фактора емоционален профил между изследваните групи, като ЕГ се оказа с по-нисък бал, в сравнение с КГ. При разглеждане на съотношението между резултатите за факторите положителни, отрицателни и амбивалентни емоции се вижда обаче нова, интересна тенденция. При КГ не се регистрира статистически значимо различие преди и след коригиращите занятия и това означава, че при тези деца отново е налице негативен, неустойчив модел на емоционално реагиране. За разлика от тях при ЕГ се регистрира статистически значима разлика по фактора емоционален профил, като в края на експеримента балът е по-нисък, отколкото в началото. При това след коригиращите занятия водещата тенденция в емоционалния профил се променя: на първо място това са позитивните емоции, а на последно – амбивалентните. С други думи налице е позитивен, устойчив модел на емоционално реагиране при децата в ЕГ – подобен на модела, установен за групата семейни деца в констатиращото изследване. Към това се прибавя и намаляването на безразличията и апатичните прояви на децата от ЕГ след провеждане на коригиращите занимания за разлика от този род действия при децата от КГ.

4.2. Изводи относно проверката на хипотезите

Обобщенията от анализа на емпиричните резултати в изследваната извадка позволяват да се направят няколко важни извода относно проверката на хипотезите, които издигнахме.

Първата хипотеза се потвърждава. Съществуват *специфични особености* в развитието на комуникативната дейност и привързаността при децата от институции. В изследваната извадка се проявиха разлики в нивото на развитие на комуникацията и привързаността между децата с институционална и семейна грижа.

• ***Първото допускане, което се отнася до развитието на комуникацията, се потвърждава:*** налице са съществени разлики между популациите на децата от семейства и от институции в развитието на комуникативната дейност в полза на групата на децата от семействата. Емпирично доказателство за това са фактите,

получени от изследване на комуникативната дейност в констатиращото изследване на деца, отглеждани в различни социални условия: децата от семейства показват значимо по-високи резултати по факторите комуникативни действия, ориентировъчно-изследователски действия и положителни емоции. В същото време разликата по факторите негативни емоции, амбивалентност и безразличия е статистически по-висока при децата от институции, но тази разлика съдържателно е в полза на децата, възпитавани в семействата. По отношение на специфичните показатели на формите на общуване се установява, че семейните деца покриват всички показатели за ситуативно-деловото общуване, а някои от тях – и тези, характерни за извънситуативно-познавателното общуване, докато децата от институции покриват показателите на ситуативно-личностното и ситуативно-деловото общуване.

• **Второто допускане, което се отнася до развитието на привързаността, се потвърждава:** налице са съществени разлики между популациите на децата от семейства и от институции в тяхната проява на привързаността в полза на групата на децата от семействата. Емпиричните доказателства са фактите, получени от изследване на привързаността при децата, възпитавани в различни социални условия. В констатиращото изследване децата от семейства показват значимо по-високи стойности по факторите търсене на близост и контакт с близкия възрастен, изследователска активност и положителни емоции. В същото време разликата по факторите негативни емоции, емоционален профил, амбивалентност и безразличия статистически е по-висока при институционалните деца, но съдържателно тази разлика е в полза на семейните. В крайна сметка децата, отглеждани в семейства, демонстрират трайни и дълбоки отношения на привързаност към близкия възрастен, докато тези отношения при децата от институции са слабо развити и недиференцирани.

Втората хипотеза се потвърждава. Ситуативно-деловото общуване с възрастния има позитивно въздействие върху развитието на комуникативните способности и развитието на отношения на привързаност при децата от институции.

• **Първото допускане, което се отнася до влиянието на общуването върху развитието на комуникацията при децата, се потвърждава.** Общуването с възрастния води до повишаване нивото на развитие на комуникативната компетентност при децата от социалните домове. Доказателство за това са фактите, които показват, че в края на формиращия експеримент децата, преминали интензивната комуникативна програма, имат значимо по-високи резултати по факторите комуникативни действия, ориентировъчно-изследователски действия и положителни емоции. В същото време разликата по факторите негативни емоции, амбивалентни и безразлични прояви е статистически по-висока при децата, които се възпитават по обичайните програми в институциите, но тази разлика по същество е в полза на децата с коригиращата програма. В края на изследването децата със ситуативно-лично общуване от обучителната група започват да покриват специфичните показатели на ситуативно-деловото общуване.

• **Второто допускане, което се отнася до влиянието на общуването върху развитието на привързаността, се потвърждава:** общуването с възрастния води до образуване и формиране на отношения на привързаност при децата от една до тригодишна възраст в домовете за медико-социални грижи. Под влияние на общуването се променя отношението на детето към експериментатора, оценявано като комбинация по изследваните показатели. Повишават се действията, насочени към търсене на близост и контакт с експериментатора, който става близък възрастен, засилва се изследователската активност, положителните емоции се увеличават и разнообразяват, като в същото време намаляват негативните емоции, амбивалентността и безразличието. Емоционалният профил придобива позитивна насоченост. Като цяло децата от експерименталната група, показващи недиференцирани отношения в

началото, започват да се отнасят към възрастния организирано-положително в края на изследването. Доказателство за това са фактите, получени в края на формирация експеримент при децата от експерименталната група. Те показват значимо по-високи резултати по факторите търсене на близост и контакт с експериментатора, изследователска активност и положителни емоции. В същото време разликата по факторите негативни емоции, амбивалентни прояви и безразличия е статистически по-висока при децата от контролната група, но тази разлика по същество е в полза на децата, с които е провеждана обучителната програма.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализът на резултатите от формирация експеримент разкриват, че общуването с възрастните през ранната възраст може да се определи като фактор в развитието на комуникацията и привързаността на детето. Положителното влияние на общуването с възрастния се разпространява върху потребностно-мотивационната и операционно-техническата част на комуникативното развитие. Децата започват да общуват с възрастния, удовлетворявайки потребността си от внимание и сътрудничество с възрастния. Положителното влияние на общуването върху изграждането на отношения на привързаност е свързано с повишаване на честотата и устойчивостта в търсенето на близост и контакт с възрастния при нови социални ситуации.

Коригиращата програма в срок от 1,5 месеца оказва положително въздействие върху развитието на комуникацията и привързаността при децата от институциите. Въпреки това обаче, както показват и други изследвания на деца в кърмаческа възраст (Мухамедрахимов, 2001 и др.) в условията на институциите трудно може да се достигне до формирането на привързаност и на комуникативна компетентност с такова качество, профил и форма, които се диагностицират при децата, възпитавани в семейна среда. Това обстоятелство още веднъж подчертава необходимостта на детето от постоянно общуващ с него човек, който да е отзивчив и емоционално достъпен.

Получените резултати имат голямо значение за практиката при възпитаването на децата. Отчетените специфики на комуникацията и привързаността при децата от институции може да се използват като критерии и показатели за диагностика на психическото развитие на децата от ранна възраст. Коригиращата програма по ситуативно-делово общуване с възрастните може да се използва в различни случаи: при подкрепа на осиновители и приемни семейства, при изграждане на близки отношения с нов възрастен в отсъствие на майката, при адаптация на децата при постъпване в детско заведение и при всички случаи със съмнения за смущения в комуникацията и привързаността на децата.

ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Теоретични

1. Разработен е обстоен, прецизен и целенасочен теоретичен обзор на теории за привързаността и общуването в ранна детска възраст.
2. Създаден е и е апробиран инструмент за изследване на афективно-личностните връзки между детето от една до три годишна възраст и близкия възрастен.
3. На емпирично ниво са изследвани и установени специфични особености в развитието на комуникативната дейност и привързаността при деца от институции.
4. Очертани са влиянията на ситуативно-деловото общуване с възрастния върху развитието на комуникацията и привързаността при деца от 1 до 3 г., възпитавани в ДМСГД.

Практически

1. Материалите за сравнителните особености на привързаността и общуването при деца от семейства и институции могат да се използват като критерии за диагностика на комуникацията и отношенията на привързаност на деца от 1 до 3 г.
2. Разработена е и е апробирана практическа програма с деца в ранна възраст, основана на ситуативно-деловото общуване с възрастния, за формиране на отношения на привързаност и за развитие на комуникативната дейност на децата от 1 до 3 г.
3. Получените резултати могат да бъдат полезни за всички специалисти, работещи с деца. Коригиращата програма може да се използва при: осиновяване, настаняване в приемна грижа; в организацията на възпитателния процес в ДМСГД и детски ясли; в процеса на адаптация на децата към нови хора; в случаи на клиничната и болничната практика, в които се отбелязват смущения в привързаността или в развитието на общуването при децата в ранна възраст (случаи на малтретирани деца, на деца, на които се налага лечение, включително онкологично) и др.

Списък с публикации по темата на дисертацията

1. Гинина, Б. Развитие на теорията за емоционалната привързаност. *Новите предизвикателства пред образованието – студентски научен форум с международно участие* (с. 78-84). Пловдив, България: Унив. изд. „Паисий Хилендарски”. ISBN 978-954-423-805-6. 2012.
2. Гинина, Б. Исследования привязанности ребёнка к взрослому в болгарской психологии. *МОЛОДЫЕ УЧЕНЫЕ – НАШЕЙ НОВОЙ ШКОЛЕ. Материалы XI Межвузовской научно-практической конференции с международным участием* (с. 17-19). Москва, Россия: МГППУ. ISBN 978-5-94051-105-6. 2012.
3. Гинина, Б. Анализ методов диагностики эмоциональной привязанности в раннем детстве. *МОЛОДЫЕ УЧЕНЫЕ – СТОЛИЧНОМУ ОБРАЗОВАНИЮ. Материалы XII Городской научно-практической конференции*. Т. 1. (с. 20-22). Москва, Россия: ГБОУ ВПО МГППУ. ISBN 978-5-94051-128-2. 2013.
4. Гинина, Б. Фактори за изграждане на емоционална привързаност. *Образование, подходи, технологии* (с. 42-49). Пловдив, България: Унив. изд. „Паисий Хилендарски”. ISBN 978-954-423-897-1. 2013.
5. Гинина, Б. Стратегии за коригиране на дезорганизацията и разстройствата в привързаността. *Приложна психология и социална практика. XIII Международна научна конференция* (с. 501-514). Варна, България: Унив. изд. ВСУ „Черноризец Храбър”. ISSN 1314-0507. 2014.